

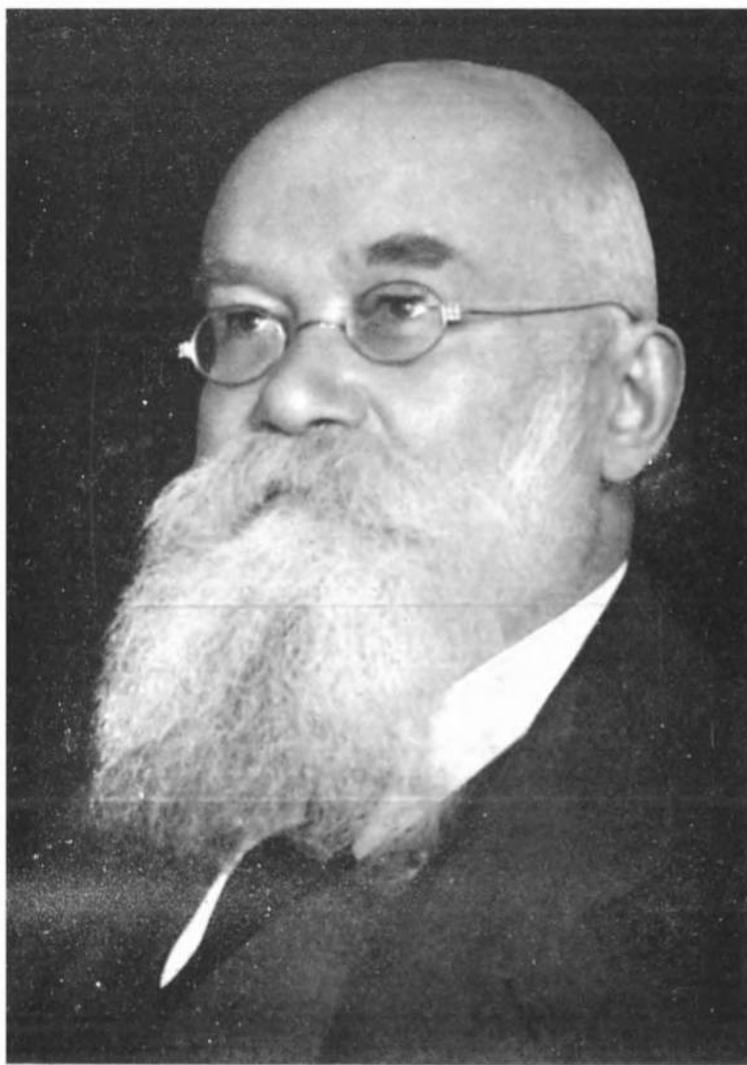
УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Любомир Р. Винар

Молодість Михайла Грушевського
1866 — 1894

МЮНХЕН 1967 НЬЮ ЙОРК

М. Труменкович

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Любомир Р. Винар

Молодість Михайла Грушевського
1866 — 1894

МЮНХЕН 1967 НЬЮ ЙОРК

UKRAINISCHE HISTORISCHE GESELLSCHAFT
UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

JUGENDJAHREN VON MICHAEL HRUSCHEWSKYJ
1866 — 1894

EARLY YEARS OF MICHAEL HRUSHEVSKY
1866 — 1894

von

Lubomyr R. Wynar

München 1967 New York

МОЛОДИСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО 1866 — 1894

ДЖЕРЕЛА ДО БІОГРАФІЇ

У своїй *Автобіографії* з 1906 року М. Грушевський згадував, що планував написати ширші спогади про своє життя. Інтенсивна наукова і громадсько-політична праця не дозволили йому зреалізувати цей задум.

Джерела до біографії М. Грушевського нечисленні і доволі скупі. В першу чергу слід згадати його дві автобіографії з 1906¹ і 1926² років, що були призначені для вузького круга рідні і приятелів, а тому й були видані невеличким накладом. Важливі біографічні дані знаходимо також в передмові М. Грушевського «Як я був белетристом» до збірки його оповідань «Під зорями».³ Автобіографічні статті М. Грушевського появились у вінніпезькому тижневику *Український Голос* і американському *Народна Воля*.⁴ Важливим біографічним джерелом являються статті М. Грушевського, поміщені в різних журналах і часописах, а зокрема у його збірці статей *На порозі нової України*,⁵ як і в ювілейних публікаціях 1926 року, коли українське суспільство і українські наукові установи на чолі з Українською Академією Наук у Києві відзначували 60-ліття життя і 40-ліття наукової праці найвизначнішого історика України.⁶ В. Міяковський в статті про Грушевського^{6а} передрукував з архіву Київського університету метрику і інші важні університетські документи Грушевського.

¹ М. Грушевський, *Автобіографія*. Львів 1906, стор. 16 Наклад 50 примірників. В 1965 році заходами Андрія Григоровича перевидано цю Автобіографію в Торонто Союзом Українського Студентства Канади, 1965, стор. 16, наклад 100 примірників.

² М. Грушевський, *Автобіографія*. Київ 1926, стор. 32.

³ М. Грушевський. *Під Зорями*. Київ, 1928, в-во «Рух», стор. 5-18.

⁴ Життя М. Грушевського від вибуху війни (Автобіографія), «*Народна Воля*», ч. 52, 1920. «З життя проф. М. Грушевського», «*Український Голос*», ч. 16, 1920.

⁵ М. Грушевський. *На порозі Нової України*. Гадки і мрії. Київ, 1918, вид. автора, стор. 120. Найважливіші статті з цієї збірки передруковано в збірнику: *Михайло С. Грушевський — Вибрані Праці*, Нью-Йорк, Головна Управа ОУРДП, 1960, стор. 33-110. Зібрав і упорядкував матеріали Микола Галій.

⁶ Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866—1926. Київ, 1927.

^{6а} В. Міяковський, «До біографії М. Грушевського», *Краківські Вісті*, чч. 69-70, 1944.

На окрему згадку заслуговують деякі статті Грушевського в неперіодичному журналі «Борітеся — Поборете», в яких інколи зустрічаємо біографічний матеріал.⁷

До першоджерельних матеріалів належить листування М. Грушевського з видатними діячами українського національного відродження ХХ століття. Більша частина його листування була знищена під час революції, частина мабуть переховується в архівних фондах УССР, а деякі недруковані листи М. Грушевського знаходяться у власності приватних осіб. Декілька публічних листів М. Грушевського було видруковано в українській періодичній пресі.⁸

В 1918 році під час бомбардування Києва московсько-большевицьким військом згорів дім Грушевського з його багатою бібліотекою і архівом. Вогонь знищив цілу низку документів і матеріалів М. Грушевського та його родини.

З інших джерельних матеріалів слід згадати спогади сучасників Грушевського, які безпосередньо або посередньо відносяться до його діяльності,⁹ як також архівні матеріали українських діячів, що працювали з М. Грушевським.¹⁰

⁷ М. Грушевський, *Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання*. «Борітеся — Поборете», ч. 1, вересень 1920, стор. 1-51. В першій делегації української партії соц.-революціонерів (квітень 1919 р. — лютий 1920 р.), «Борітеся — Поборете», ч. 3, листопад 1920, стор. 47-60.

⁸ З друкованих листів М. Грушевського згадаємо: *До українців в Америці*, «Свобода» (Джерсі Сіті), ч. 116, 1919; *Український Прапор* (Відень), ч. 30, 1919; *Лист від М. Грушевського (у відповідь на запитання до Америки)*, «Свобода», ч. 152, 1919; «Америка» (Філадельфія), ч. 128, 1919; «Лист від професора Грушевського до Мирослава Січинського, «Народня Воля» (Скрентон, Па.), ч. 135, 1919; «Горе України. Лист до Американських Українців (Женева, 18. III. 1920)», Америка ч. 44, 1920; *Канадський фармер* (Вінніпег) ч. 17, 1920; «Лист до Американських Українців (З Женев, 16 XII. 1919)», Свобода ч. 3, 1920. «Лист до Канадських Українців Канадський Українець (Вінніпег) ч. 4, 1920; «Відкритий лист Голові Ради Нар. Ком. УСРР Х. Г. Раковському», Борітеся-Поборете (Відень) ч. 10, 1921, стор. 1-8. *До В. Поважаних Товаришів М. В. Левичького, Пов. Пред. УСРР, Ю. С. Новаковського, Гол. Торг. Місії, Д. Е. Кудрі, Пред. Вукостілки в Празі*, Борітеся-Поборете, ч. 10, 1921. «Лист від проф. М. Грушевського», Свобода ч. 94, 1921; *Народна Воля* ч. 46, 1921. «Листи до молоді», Наш Стяг (Відень) серпень, рік I, 1921, стор. 15-28; «Подяка і просьба», (Лист до Американських українців з датою: Відень, 20. III. 1921)», Америка ч. 45, 1921; *До шановних земляків Америки*, Америка, ч. 49, 1922.

Дуже важливий лист Грушевського до Євгена Чикаленка із 23—25. VIII. 1913 року, надруковано в спогадах Є. Чикаленка, *Щоденник*, Львів: «Червона Калина», 1931, стор. 387—391.

⁹ Немає можливості перерахувати всієї мемуарної літератури, в якій є чимало згадок про М. Грушевського і його діяльність. Із замітніших згадаємо:

Дмитро Дорошенко, *Мої спогади про недавнє-минуле (1914—1918)* част. I і II, Львів, 1923., *Мої спомини про давнє минуле 1901—1914*, Вінніпег, 1949.

О. Лотоцький, *Сторінки Минулого*, т. I, т. II, т. III, Варшава, 1932-1934. Євген Чикаленко, *Щоденник (1907—1917)*, Львів, 1931. *Спогади (1861-1907)*, Нью Йорк, 1955.

Микола Ковалевський, *При джерелах боротьби*, Інсбрук, 1961.

Микита Шаповал, *Щоденник*, т. I і т. II, Нью Йорк 1958.

Не зважаючи на провідну роль М. Грушевського в українській науці і національному відродженню ХХ століття, не маємо досі докладних біографічних студій про нього, як рівнож не маємо ґрунтовних монографій про його наукову працю.¹¹

Біографи М. Грушевського,¹² як також історики, зупинялися головню на дослідженню його науково-організаційної праці і на аналізі та оцінці творчости М. Грушевського, не досліджуючи його біографії. Саме тому ми бажаво в деякій мірі заповнити цю прогалину нашою студією, яка поділяється на дві частини: життя і діяльність М. Грушевського і творча спадщина М. Грушевського.

*

Життя і діяльність М. Грушевського хронологічно можна поділити на декілька періодів, які збігаються з його перебуванням в різних місцевостях України та з окремими етапами його творчости.

Мирон Кордуба, *Приїзд проф. Грушевського до Львова*, Вістник Союзу Визволення України, ч. 68, 1916; Ю. Сірий, *Велетень української науки (Уривок зі спогадів про М. С. Грушевського)*, Україна (Париж), ч. 2, 1949; *Київ (Уривок з споминів)*, Літературно-Науковий Збірник (Ганновер), 1946; Іван Раковський, *М. Грушевський у Львові*. Альманах Українського Народного Союзу, Нью Йорк, 1952; О. М. (О. Степанишин) *«Останні роки життя Михайла Грушевського»*, Наші Дні (Львів), ч. 3, 1943.

Із найновіших спогадів можна згадати М. Стахова *«Чому М. Грушевський в 1924 році вернувся до Києва? (Жмут фактів і уривок із споганів)»*, Народна Воля, чч. 2—24, 1965.

¹⁰ *Переписка М. Драгоманова і М. Павлика*, тт. 1—6, Чернівці, 1910—1911 *«Листування І. Франка і М. Драгоманова»*, Матеріяли до культурної й громадської історії Західної України, т. I, Київ, ВУАН, 1928.

¹¹ *Бібліографія важливіших праць про М. Грушевського* подана в історіографії Д. Дорошенка — О. Оглоблина, *A Survey of Ukrainian Historiography*, New York, 1957, стор. 285—286. Також Л. Виняр, *Бібліографія праць про Михайла Грушевського*, Український Історик, ч. 1—2 (9—10), 1966.

Бібліографія творів Грушевського подана в таких виданнях: Іван Е. Левицький, *«Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського»*, Науковий Збірник присвячений проф. Михайлові Грушевському, Львів, 1906, 64 стор. Д. Балака і інші, *«Матеріяли до бібліографії друкованих праць акад. М. С. Грушевського»*, Ювілейний Збірник на пошану Академіка М. С. Грушевського, т. 3, Київ 1929, 104 стор.

¹² В. Дорошенко, *«Життя і діяльність Михайла Грушевського»*, в збірнику *Вибрані праці*, цит. пр., стор. 11—39, *«Перший президент відновленої української держави»*, Овид, чч. 1, 2—3, 1957, *«Заслуги М. Грушевського для української науки»*, Овид, ч. 5., 1957., *«М. Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист»*, Овид, чч. 6, 10, 11, 1957.

Іван Крип'якевич, *Михайло Грушевський. Життя і діяльність*. Львів: Просвіта, 1935, 63 стор.

М. Остапович і О. П., *Президент: життя і діяльність Михайла Грушевського*, Львів: Самоосвіта, 1937, 62 стор. (Перевидано в Канаді в р. 1966).

В. Дорошенко, Іван Франко і Михайло Грушевський, Мюнхен, 1962, 37 стор.

Г. Костюк, *«Останні дні академіка М. Грушевського»*, Український Збірник, кн. 1, 1954.

В. Міяковський, *«До біографії М. Грушевського»*, Краківські Вісті, чч. 69-70, 1944.

На увазі маємо такі періоди життя і творчости М. Грушевського:

- I. *Ранній період: дитинство і юнацький вік М. Грушевського (1866—1886).*
- II. *Перший Київський період: університетські роки М. Грушевського (1886—1894).*
- III. *Львівський період життя М. Грушевського (1894—1914).*
- IV. *Перше заслання М. Грушевського (1914—1917).*
- V. *Другий Київський період: М. Грушевський і державне будівництво України (1917—1918).*
- VI. *Еміграційний період життя М. Грушевського (1919—1924).*
- VII. *Третій Київський період: повернення і діяльність М. Грушевського в Україні (1924—1931).*
- VIII. *Друге заслання і смерть М. Грушевського (1931—1934).*

Деякі періоди життя і діяльності М. Грушевського зазублюються і, до деякої міри, покриваються. Причина цього явища в тому, що Грушевський, постійно мешкаючи в певних місцевостях України (напр. у Львові), якийсь час перебував в інших осередках (зокрема в Києві) і взагалі брав активну участь в науковому і суспільному житті всіх українських земель, що їх розглядав завжди як одну нерозривну цілість.

РАННІЙ ПЕРІОД: ДИТИНСТВО І ЮНАЦЬКИЙ ВІК М. ГРУШЕВСЬКОГО (1866—1886)

Михайло Сергійович Грушевський походив із священницького роду Грушів, що осів в Чигиринському повіті на Київщині в XVIII стол.¹³ Його батько, Сергій Федорович Грушевський (1833—1901), був відомим педагогом-славістом, автором офіційного підручника церковно-слов'янської мови. Мати Михайла Грушевського, Глафіра з роду Опок-Опоцкевичів, також походила із широко розгалуженого священницького роду в південно-західній Київщині.

Народився Михайло Грушевський 29 вересня 1866 року в Холмі, де його батько тоді був учителем в «греко-уніятській гімназії».¹⁴

Про побут Грушевських в Холмі зберіглося дуже мало вісток. Начальником холмської шкільної округи в тому часі був Теофан Лебединцев (1823—1888), відомий педагог й історик, перший видавець і ре-

¹³ І. Крип'якевич у своїй праці *Михайло Грушевський. Життя і діяльність*. (Львів, 1935, стор. 9), висуває припущення, що рід М. Грушевського походив із знатного козацького роду Груш в XVII ст. Ця гіпотеза не знаходить жадного джерельного підтвердження.

М. Грушевський, який сам досліджував історію свого роду, в *Автобіографії* зовсім не згадує про можливість споріднення священничого роду Грушів з XVIII ст. із родом Груш з XVII ст.

¹⁴ М. Грушевський, *Автобіографія* (1906), ст. 1.

дактор українознавчого журналу *Київська Старина* в роках 1882—87. Дослідник його діяльності на Холмщині, Мирон Кордуба, пише, що «національне почуття було у Лебединцева ще дуже неясне, каламутне і нескристалізоване... Місця в своїй директорській канцелярії, в гімназіях і учительській семінарії старався обсадити в першу чергу «своїми людьми», то значить особами з київських кругів, здебільша питомцями київської духовної семінарії... У висліді стягнув кількох визначніших українських діячів і педагогів, як Сергія Грушевського (батька Михайла), Івана Нечуя-Левицького, Л. Стефановича, Пясецького та навіть старався завербувати Володимира Антоновича».¹⁵

Зв'язки між родиною Грушевських і Лебединцевим були приятні і близькі, якщо взяти до уваги, що дружина Лебединцева була хрещеною матір'ю Михайла Грушевського. Холмські зв'язки Сергія Грушевського з деякими українськими діячами мали позитивний вплив на його своєрідний етнографічний український патріотизм, що його згодом намагався він передати своїм дітям. Михайло мав також молодшого брата Олександра Грушевського (нар. 1877 — ?), згодом визначного літературознавця й історика України і сестру Ганну Грушевську-Шамрай.

Завдяки популярності підручника старо-слов'янської мови, що мав 33 видання, батько й родина Грушевських була матеріально добре забезпечена і мала значний маєток.

Свої молоді роки провів Михайло Сергійович далеко від рідної землі, на Кавказі, куди його батько переїхав на посаду інспектора народніх шкіл. Спочатку Грушевські жили в Кутаїсі, а згодом в Ставрополі (1870—1878), а потім у Владикавказі. У 1880 р. Михайла Грушевського віддали на навчання в Тифлісі до класичної гімназії, яку він успішно закінчив в 1886 році.

Вже з юних років захоплювався молодий Грушевський українською культурою, зокрема ж літературою. Безпосередній вплив на його зацікавлення проблемами українознавства мав його батько Сергій, про що виразно пише Грушевський у своїй автобіографії: «одначе під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традицій, в мені рано збудилося і усвідомилося національне почуття, піддержуване лектурою, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в авреолі далекої «вітчизни», і контрастом чужоплеменної й чужомовної «чужини».¹⁶

Ці поїздки на Україну родина Грушевських відбувала що третій рік. Вони були для Михайла Сергійовича тим евшан-зіллям, що збудило в юнака любов до рідного краю, «його природної краси, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії».¹⁷ Про свого батька Михайло Сергійович писав: «Не бувши активним Українцем в теперіш-

¹⁵ Мирон Кордуба, *Діяльність Теофана Лебединцева в Холмщині, Львів-Краків: Українське Вид.*, 1943, стор. 32.

¹⁶ *Автобіографія*, стор. 1.

¹⁷ М. Грушевський, *«Як я був колись белетристом»*, Під зорями. Київ, 1928, стор. 7.

нім розумінню, але визначаючись поетичним почуттям, він відчував живо красу українського життя і традиції, і передав се мені. Тільки те, що в його спокійній, ясній, зрівноваженій натурі жило більш пасивно, в сфері внутрішніх переживань, майже не впливаючи на його діяльність, в моїй напруженій нервовій вдачі набирало характеру домінуючого стимулу мого мислення, уяви і чуття».¹⁸ Ці емоційні образи далекої України, молодий Грушевський глибоко переживав, заставляючись над її минулим і сучасним становищем.

В гімназійних роках Грушевський, як він опісля згадував, був «самітним мрійним молодиком». Вже тоді він вирішив присвятити своє життя і працю рідному народові.

Дуже мало збереглося вісток про цей ранній період життя М. Грушевського. Вже на гімназійній лавці він прочитав історичні монографії М. Костомарова, Збірники українських пісень Максимовича і Метлинського, *Історію Нової Січі* А. Скальковського, *Записки о Южной Руси* П. Куліша, *Історію слов'янських літератур* О. Пипіна і Спасовича, *Нариси з історії українського письменства* М. І. Петрова і перші річники українознавчого журналу *Кіевская Старина*.¹⁹ Треба ще згадати, що в гімназії Грушевський був бібліотекарем досить великої гімназійної бібліотеки. Це дало змогу молодому гімназистові поринути в море книг і поширити свої світоглядні горизонти. Його бібліотечарська праця вказує на замилювання до книг, що залишилося в нього на все життя.

В 1884 році М. Грушевський вирішив спробувати своїх сил в оригінальній літературній творчості, маючи задушевне бажання стати українським письменником. Перші його оповідання «Страшний свідок», «Остання кутя», «Унгер-офіцер Трохим Скавучак» — це перші спроби молодого гімназиста, які не були ніде друковані. Перше друковане оповідання М. Грушевського «Бех аль Джугур» було поміщене в львівському «Ділі» в 1885 році (числа 66—68).²⁰

На нашу думку одним із важливих джерел до пізнання світогляду молодого Грушевського є його ранні твори. Їхній ідейний зміст віддзеркалює його душевну настанову. Саме тому це перше оповідання заслуговує на докладнішу аналізу.

За сюжетне тло до оповідання «Бех аль Джугур» М. Грушевський взяв боротьбу автохтонного арабського населення в Судані з англійцями. «Використовуючи, пише М. Грушевський, своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати своєму оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлоатації колоніальних народів так

¹⁸ Там же.

¹⁹ *Автобіографія*, цит. пр., стор. 2; «Як я був колись белетристом», цит. пр. стор. 8.

²⁰ Бібліографію літературних творів М. Грушевського поміщено в *Під зорями*, цит. пр., стор. 574—578 і в *Ювілейному Збірнику на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського*, т. III. Київ, 1929, стор. 49-51.

званими висококультурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства сих імперіялістичних експлоататорів».²¹

В основному «Бех аль Джугур» це символічне оповідання, в якому молодий письменник малює поневолення українського народу Росією. Араби — «джугурці» це ті «селяни-хлібороби, що увесь свій вік, здається, нічого не бажали, окрім щоб хліб добре родив» — ставлять відважно чоло переважаючим англійським військам, які грають роль агресора. Війська «інглізів» зламали збройний спротив арабів, заволоділи їхнім селом, але не зломали їхнього войовничого духа, їхнього наставлення до завойовників. Не зважаючи на фізичну поразку, араби не піддаються гнобителям і їх ненавидять. Грушевський декілька разів в оповіданні підкреслює двигун ненависти поневолених до поневолювачів.²² Це оповідання, як згодом згадував М. Грушевський, писав він, як український патріот, який болів поневоленням рідного народу. Без перебільшення можемо ствердити, що в своєму першому літературному творі молодий письменник виявив свій стихійний націоналізм. Любов до своєї землі і народу, ненависть до поневолення і революційний запал, що були основними мотивами оповідання, залишилися в його світовідчужанні і на дальших етапах його життєвого шляху.

Своєї ранні оповідання підписував М. Грушевський псевдонімом М. Заволока. Він почав листування з відомим українським письменником Іваном Нечуєм-Левицьким, який уважно поставився до початківця і став його патроном.²³

В короткому часі в херсонському альманаху «Степ» надруковано було друге оповідання Грушевського «Бідна дівчина», базоване на розповідях його батька про життєві обставини сільського учительства. Тоді Михайло Грушевський уважав, що «белетристика — се мое покликання: та сфера, в котрій я можу послужити національному українському життю».²⁴

Проте цей «белетристичний період» в житті М. Грушевського не тривав довго. В гімназії дійшло до неприємних подій, що зумовили новий зворот в житті Грушевського. Згодом він писав про це: «я пережив духову трагедію Гоголя в мініятурі і зломив перо белетриста».²⁵ Щож сталося? Ходило про викрадення матуральних тем з канцелярії директора гімназії — звичай, що став своєрідною традицією гімназистів

²¹ М. Грушевський, «Як я був колись белетристом», цит. пр., стор. 10-11.

²² Один з головних персонажів оповідання, англійський старшина Суфлі, в своєму листі до нареченої в Англії пише: «Але тяжко бачити, як ненавидять нас ті араби. Вони раді вмерти, всі муки стерпіти, аби нам не піддатися». Під Зорями, стор. 37. В іншому місці спійманий старий араб із гнівом кричить до англійців: «Пропадете ви всі бузовіри. Йде великий пророк, він розіб'є, поб'є, розкидає вас по полю й трупи ваші обгризуть собаки» (стор. 32).

²³ М. Грушевський, «Як я був колись белетристом», цит. пр., стор. 12.

²⁴ Там же, стор. 6.

²⁵ Там же, стор. 15.

тифліської гімназії. Грушевський був найкращим учнем гімназії і мав здати матуру з найвищим відзначенням — золотою медалею. Справу викрадення матуральних тем розкрили своєчасно і всім відмінникам, а в тому числі М. Грушевському, відмовили право на золоту медалю. Він це тяжко пережив і тоді вирішив більше не писати белетристичних творів.²⁶ І хоча згодом він принагідно писав оповідання, поезії і драматичні твори, проте вже ніколи не уважав себе письменником. В першій збірці *Оповідання* М. Грушевського, що появилася в 1904 році, він виразно в передмові зазначив, що «белетристика стала для мене вже річчю минулого».²⁷

Так закінчився короткий життєвий період М. Грушевського, як белетриста й почався новий етап його творчості.

На Кавказі Грушевський опинився серед різнонаціонального оточення. Згодом, згадуючи про нього, він писав, що «відірвання від рідного краю, постійне пробування серед чужородців... а з другого боку — незвичайно різнобарвний склад людности, серед котрої доводилося обертатися, атмосфера національних питань і конфліктів різних місцевих культур з російським централізмом, — все це екзальтувало мої національні почуття й робило їх осередком дум та емоцій».²⁸ Росія, що недавно підбила кавказькі народи, — скрізь заводила свої централістичні порядки і для гімназиста-українця тут було широке поле для аналогій з Україною та її культурним і соціально-політичним станом за російського царату.

Читаючи «*Задачи украинофильства*» М. Костомарова, Грушевський ясно бачив «недоробленість українського відродження». Він уважав, що українська інтелігенція занедбує свій обов'язок перед «безязикою і безосвітньою народньою масою, відречення від славного минулого, від таких скарбів рідної народности»²⁹ Саме ці роздумування стали поштовхом для письменницької творчості Грушевського, якою він бажав служити своєму народові.

В гімназії Михайло Сергієвич був незвичайно пильним і працьовитим учнем: «в мені було щось, — писав він, — з вдачі факірів, з їх нахилом і замилуванням до якнайбільших напружень волі».³⁰ Ця риса його вдачі залишилася на ціле його життя: вольовість і небуденна працьовитість були характерними ознаками цієї надзвичайної людини. Тому і не диво, що у відносно короткому часі, М. Грушевський зміг

²⁶ Про цю подію Грушевський писав: «Я незвичайно глибоко, підвищено-вразливо відчув сю катастрофу і всі зв'язані з нею моральні пониження. От куди заводить амбіція! До біса амбіцію. До біса всі честолюбні пляни. Вони будувались на літературі, на письменстві — до ката літературу, до ката писання. Се одно лоскотання амбіції. Треба взяти себе в руки. Скрупулянтне виконання обов'язків — більш нічого. Ніякої нагороди за се. Замість компліментів і похвал треба привчити себе до ганьби і поневірки». Там же, стор. 15.

²⁷ М. Грушевський. *Оповідання*. Київ, 1904. В-во «Вік», стор. 3.

²⁸ М. Грушевський, «Як я був колись белетристом», цит. пр., стор. 8.

²⁹ Там же, стор. 8.

³⁰ Там же, стор. 13.

розгорнути колосальну наукову і суспільно-громадську працю, що своїм діяпазоном і своєю якістю перевищувала всі уявлення його сучасників.

Підсумовуючи головні риси молодого М. Грушевського, бачимо перш за все непересічно здібного молодця, який глибоко переживає культурно-національний стан свого народу під російським царським режимом. Він тримався осторонь товариського життя гімназійної молоді і був, як писав, «самітним мрійним молодиком, загрузеним у свої внутрішні переживання». Завдяки читанню українознавчої літератури, Грушевський диспував, як на той час, достатнім знанням українського письменства і історії — так, що вступаючи в київський університет, він «ропоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного».³¹

КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД: УНІВЕРСИТЕТСЬКІ РОКИ М. ГРУШЕВСЬКОГО (1886—1894)

Після закінчення гімназії в червні 1886 році Михайло Грушевський записався на історично-філологічний факультет Київського Університету св. Володимира. Вже віддавна він мріяв потрапити в столицю України, яку вважає за «огнище української наукової і літературної роботи».³²

Щоб краще зрозуміти студентські роки молодого Грушевського в Києві, як і його розчарування програмою навчання в університеті, присвятимо декілька рядків ролі Києва в другій половині XIX ст. в національному відродженні України.

Київ у другій половині XIX ст. став духовим осередком українського культурницького і національного руху, який пережив свої злети і упадки. Не зважаючи на переслідування царського уряду, що додавав навіть у вживанні української мови пряму небезпеку для російської централізаторської політики, український національний рух міцнішав і охоплював все більші кола громадянства. Коментуючи діяльність українських діячів в 70-х роках XIX ст., Грушевський писав, що українство «під національним оглядом, його основи, вихідні моменти, національні гасла, zostалися по суті ті ж самі, що їх висунули старі покоління українських діячів; тяжко вказати в дальшій часі щось, що не мало б глибокого коріння в сім раннім періоді, в 1840—80 рр. і навіть у ще вчасніших стадіях українського руху».³³

На початку 1870—80 років велику ролу у відродженні українського національного життя відіграла Київська Громада, членами якої були такі визначні діячі, як В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, Ф. К. Вовк, М. В. Лисенко, П. Г. Житецький, К. П. Михальчук, П. Чубинський,

³¹ Автобіографія, цит. пр., стор. 2.

³² М. Грушевський, Автобіографія, стор. 2.

³³ М. Грушевський, «Українство як самостійне й природне явище», «Вістник Союзу Визволення України», ч. 49. 1916, стор. 491.

І. Я. Рудченко, О. Ф. Кістяковський і цілий ряд інших заслужених осіб. Це було нове покоління, що прийшло на зміну генерації кирило-методіївців. Україна вкрилася мережею подібних громад по більших містах, де розвивалося українське культурно-національне життя.³⁴

Київська громада не займалася політичною роботою і не мала спеціальної суспільно-політичної програми своєї діяльності. Діяльність членів громади була головно спрямована на досліди минулого України в аспектах історичному, етнографічному і на наукове обґрунтування самобутності українського народу та його культури.

Культурницька діяльність Київської Громади викликала певну критику і незадоволення серед тих українських діячів, які бажали свою увагу присвятити також суспільно-політичній проблематиці. Проте не підлягає сумніву, що саме ця культурницька робота поставила міцні основи під українство,³⁵ на якому можна було будувати суспільно-політичні концепції.

Визначну роль в організації українського наукового життя того часу відіграв Південно-Західній Відділ Російського Географічного Товариства, що повстав за почином членів Київської Громади (1873). На форумі цього товариства українські вчені мали нагоду розвинути широку дослідну діяльність.

«Жива українська робота, — писав В. Дорошенко, — не давала одначе спати місцевим обрусителям, котрі засипували Петербург доносами на «сепаратистів»».³⁶ Головним промотором цього донощництва був тайний радник М. Юзефович, який домагався закриття київської філії Географічного Товариства. В кінці 1874 року з Києва було надіслано до уряду спеціальний меморіал, в якому тверджено, що українці хочуть «вільної України в формі республіки з гетьманом на чолі».³⁷ Почалися нагінки на свідомих українців і їхню культурно-наукову працю. Ці переслідування були злегалізовані горезвісним «Емським указом» з 18 травня 1876 року, наслідником попереднього валуєвського циркуляра з 1863 року. На основі нового розпорядження, заборонено друкувати українською мовою книжки, виставляти українські театральні п'єси і заборонено спроваджувати українські книжки з закордону.³⁸ Також ліквідовано київський відділ Географічного Товариства. Настала доба чорної реакції: кілька визначних діячів

³⁴ Про становище України під російською владою в 70 і 80 рр. XIX ст. див. М. Грушевський, *Очеркъ истории Украинского народа*, С.-Петербург 1906, стор. 478-490; Д. Дорошенко, *Нарис Історії України*, т. II, стор. 326-333.

³⁵ З видань цього періоду згадаємо капітальні два томи *Історичних пісень малоросійського народу* М. Драгоманова і В. Антоновича (1874 і 1875), І. Рудченка *Чумацькі народні пісні (1874)*, П. Чубинського, *Етнографічні матеріали* і інші цінні праці.

³⁶ В. Дорошенко, *Українство в Росії*. Відень 1916, стор. 16.

³⁷ Д. Дорошенко, *цит. пр.*, стор. 330.

³⁸ Текст указу і його докладніша аналіза подана в С. Єфремова, *Історія українського письменства*, т. II. Київ—Ляйпціг 1919, стор. 141-142; М. Грушевський, *«Ганебній пам'яті»*, *Україна*, ч. 4, 1926, стор. 46-51.

покинули Київ і виїхали в Західню Європу, щоб там продовжувати свою працю. Зокрема діяльність Драгоманова, відпоручника Громади, який виїхав до Швайцарії і заснував журнал «Громада», відіграла важливу роль у формуванні політичного світогляду українців. І хоч урядові утиски не знищили повністю діяльності Громади, проте центр українського національного життя переноситься в Галичину.

В 1883 році в Києві починає виходити «*Кіевская Старина*» — важний українознавчий журнал, який на чверть століття стає трибуною українознавства.

Урядові переслідування і утиски українського руху відродження, також відбилися на програмі навчання Київського університету, куди вписався молодий Грушевський в 1886 році. Перебуваючи в Тифлісі, М. Грушевський не був обзнайомлений з усіма цими перешкодами, які спиняли культурно-національний розвиток українського народу.

Треба зазначити, що перед його виїздом до Києва, Сергій Грушевський взяв від свого сина слово чести, що він не буде брати участі в ніяких студентських гуртках, очевидно маючи на увазі події, які сталися напередодні матури М. Грушевського в Тифлісі.³⁹ Це безперечно вплинуло в перших студентських роках Михайла Сергійовича на відчуження і, до певної міри, на ізолюваність М. Грушевського від суспільного і культурного українського життя в Києві. Це була та «аскетична дисципліна» і «аскетичне самоумертвлення», про які згадував Грушевський в своїх пізніших спогадах.⁴⁰

Урядова політика зокрема відбилася на Київському Університеті. Новий університетський статут з 1884 року загальмував нормальний розвиток університету на довгі роки. Насамперед автономія університету була значно обмежена і узалежнена у великій мірі від державних поліційних чинників. Була зліквідована виборність професури і університетської адміністрації. Початкуючі студенти мусіли подати перед прийняттям в університет свідоцтво про «політичну благонадійність»;⁴¹ посилено також поліційний нагляд над студентами. Цей статут відбився й на університетській програмі навчання. На перший план висунуто класичну філологію, «котрою навантажено всіх студентів без різниці: істориків, філософів, спихнувши на другий план предмети їх спеціальности».⁴²

³⁹ «Се приречення, від котрого я увільнився тільки по кількох роках, а разом сильні психічні потрясення, які прийшлося мені пережити на порозі університета, а вилилися в форму крайнього песимізма й аскетизма, вплинули на те, що в перші роки свого студентства я ще більше замкнувся в собі, оминаючи всяких знайомостей і зносив та шукаючи в праці забуття і спокою». *Автобіографія*, цит. пр., стор. 2.

⁴⁰ М. Грушевський, «Як я був колись белетристом», цит. пр., стор. 15-16.

⁴¹ *Історія Києва*, т. I, Київ 1960, стор. 482. *Історія Київського Університету*. Київ 1959, стор. 36-57.

⁴² М. Грушевський, «Як я був колись белетристом», стор. 16.

Царський уряд уважав, що перевантаження студентів мертвою схоластикою вб'є у них всяке громадське зацікавлення і відверне їх від поточних проблем доби. Михайло Сергієвич згодом писав, що його пунктуальність у виконванні нових університетських приписів викликала «хибні толкування, підозріння в кар'єризмі, молчальності і т. д.»⁴³ Проте це були безпідставні підозріння. Грушевський уважав, що виконання вимог цього «осоружного статуту» — це його покута, що її мусить відбутися за свої минулі промахи, маючи на увазі неприємну аферу у зв'язку з його матурою. Згадуючи про ті часи, він писав: «У душі я був революціонером, рішився іти пробоем проти всіх заборон і обмежень українського слова й життя, знав, що працюватиму не в російських університетських рямях, а за кордоном, ніяких російських відзнак і лаврів не потребую, але свідомо нагинав себе до всякої всячини — тим більше, коли вона була для мене прикра, противна».⁴⁴ Тут бачимо ще одну рису аскетизму і вольовости молодого Грушевського, який бажав перебороти усі перешкоди і справи, які не були йому по нутрі. Гарт волі і надзвичайна працьовитість характеризують його психологічну настанову тих років.

В Києві М. Грушевський познайомився з Володимиром Антоновичем — тоді найвизначнішим українським істориком, основоположником нової української історіографії і провідним українським громадським діячем. В автобіографії Грушевський згадує про Антоновича, як «найбільшу окрасу тодішньої української науки», але він робив на Грушевського вражіння «чоловіка утомленого сими нагінками (царської влади — Л. В.), ухилився від близьких зносин з студентами й все більше відсувався від історії в «спокійніші» як на ті погані часи сфери археології, історичної географії, нумізматики».⁴⁵ Ця характеристика вийшла доволі блідо і неповно, якщо взяти до уваги близькі зв'язки між ними, а також те, що найбільше Антоновичеві завдячував Грушевський поглиблення свого історичного знання. Це вже відмітив Д. Багалій, також вихованець Київського університету, який писав, що «у центрі уваги серед професорів М. Грушевського треба поставити В. Б. Антоновича. Стан тодішньої української історіографії дуже сприяв науковому розвою М. С. і утворення з нього видатного історика, звичайно, на тлі тих здібностей і того хисту, що були в нього самого вкупі з великою захопленістю науковою працею».⁴⁶ Неповність характеристики Антоновича в Грушевського можна пояснити, звичайно, характером *Автобіографії* Грушевського, яка в надто стислій формі зображує основні моменти його власного життя. В двадцятиліття смерті Антоновича, Грушевський писав, що «Володимир Боніфатієвич був настільки ж дорогий нам, наскільки підозрливий і ненависний всім

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ М. Грушевський, *Автобіографія*, стор. 3.

⁴⁶ Д. І. Багалій, *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*, Київ 1928, т. I, стор. 74.

тим українофобським елементам, що оточували з усіх сторін наш український рух, чигаючи і чекаючи першого сприятливого для них моменту, щоб затоптати, заглушити його, передовсім тих, що вважалися його провідниками». ⁴⁷

Будь-що-будь, Антонович мав великий вплив на студіюючу молодь, мав якусь магнетичну силу, якою притягав до праці над незораною нивою української культури нові, молоді надійні сили. Особливу увагу звернув Антонович на Грушевського, свого найздібнішого учня. Він став його духовим провідником і патроном.

В останніх роках університетських студій М. Грушевський позбувся своєї добровільної ізоляції й аскетизму і включився в українське суспільно-культурне життя.

Підчас останніх років університетських студій Грушевський опікувався гуртком учнів київської духовної семінарії. Він відбував з семінаристами конспіративні сходини в своїйому помешканні, допомагав їм у виборі відповідної літератури і позичав книжки із своєї, доволі імпрезантиної, бібліотеки. Також брав активну участь в житті Київської Громади, до якої притягнув його Антонович — духовий провідник Громади. З того часу маємо цікаві вістки про діяльність Грушевського в спогадах О. Лотоцького: «Безпосередньо ближче стояв до громади (семінарійної) М. С. Грушевський. Кімната його в глибині двору на розі Тарасівської та Учительської. Тут він переводив перші свої справи тої великої організаційної праці, що так її широко і блискуче розвинув опісля в Галичині. Власне він був зверхнім провідником громади, — давав теми і матеріяли до рефератів, провадив дебати з приводу тих рефератів, приймав діяльну і дуже практичну участь в обміркованню способів української пропаганди на селі». ⁴⁸

З того часу маємо також докладний опис вигляду Грушевського і його ставлення до своїх товаришів: «В глибокій задумі вид його робив сумовите й навіть трохи суворе вражіння, — з глибоким поглядом очей і вже тоді довгою бородою, що ми називали її «бородою св. Онуфрія». Але, як бував серед людей, жива вдача його зразу відміннялася: на обличчю у нього світилася характерна його усмішка — і юмористично-іронічна, і раптом привітно-тепла, усмішка та живі іскорки в очах робила цілком натуральний мягкий, напів жартовливий характер бесіди, тим непомітно скрашуючи «гірке зерно» часом сухого змісту розмови. Якого небудь докторального тону, у якому чулося б *magister dixit*, зовсім не було в його. Бувши найстаршим між нами (мав щось коло 25 літ) і стоячи незмінно вище над нами своєю талановитістю, громадською свідомістю і науковою ерудицією — він в суті діла був для нас *magister*, — наливав наші душі свідомістю і знанням, за-

⁴⁷ М. Грушевський, «З соціально-національних концепцій Антоновича», «Україна», кн. 30, 1928, стор. 3.

⁴⁸ О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, 1932, т. I, стор. 225.

охочував і вчив працювати. Але разом то був щирий товариш зо всіма рівний у своєму поступованню».⁴⁹

Згадуючи про ті часи, М. Грушевський писав, що «під кінець курсу я почав виходити з крайностей свого психічного настрою, почав більше зближатися з людьми — бував в літературних і політичних кружках української молоді».⁵⁰

Донеслися доволі скупі відомості про університетські студії М. Грушевського. В *Автобіографії* він зазначає, що на розвій його наукового світогляду та інтересів вплив «мали особливо курси й праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права і історії права».⁵¹

На київському університеті в тому часі крім В. Антоновича викладали такі визначні професори, як В. С. Іконніков, О. Ф. Кістяківський, М. Ф. Владимирський-Буданов, П. В. Голубовський та інші відомі вчені. М. Грушевський був надзвичайно пильним і здібним учнем, отже, в короткому часі він став найкращим студентом на історично-філологічному факультеті Київського Університету. Року 1887 Грушевський написав свою першу наукову працю про південно-українські замки в половині XVI ст., що була виготовлена для історичного семінаря Антоновича, а згодом надрукована.⁵²

«На третьому курсі, — пише Грушевський, — я взявся до більшої праці на предложеному факультетом (проф. Антонович) тему: *Исторія Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV вѣка*. Праця дістала золоту медаль і я був зіставлений при університеті професорським стипендистом по кафедрі русскої історії».⁵³ Згодом ця праця була видана в Києві 1891 року.⁵⁴ Вищезгадана монографія була вже вислідом праці дозрілого історика, який повністю опанував методологію історичного дослідю.

Київський університет закінчив Грушевський в 1890 році, продовжуючи далі спеціалізуватися в царині історії України.^{54а}

На початку 1891 року Володимир Антонович повернувся з подорожі в Галичину і привіз зі Львова вістку про планування тамошніми українцями катедри української історії у Львівському університеті.⁵⁵

⁴⁹ О. Лотоцький, цит. пр., стор. 181.

⁵⁰ *Автобіографія*, цит. пр., стор. 3.

⁵¹ Там же.

⁵² М. Грушевський. *Южнорускіе господарскіе замки вѣ половинѣ XVI вѣка. Историко-статистическій очеркъ*. «Университетскія Извѣстія», ч. 2, Київ, 1890, стор. 1-33

⁵³ *Автобіографія*, стор. 3.

⁵⁴ Оцінку важніших перших історичних праць М. Грушевського подано в окремій частині цього розділу.

^{54а} В згадуваній статті В. Лісковського подано докладно перебіг іспитів Грушевського, які відбувалися в двох термінах: від 5 до 28 травня і 1 — 22 вересня, 1890 р.

⁵⁵ Про приїзд Антоновича до Львова знаходимо нотатку в листі М. Павлика до М. Драгоманова з 11 січня 1891 року: «Ант. очевидячки приїхав в справі угоди, бо навіть сам виразно сказав, що старасться тут о катедру укр. історії, котру ему дехто з поляків обіцяв». *Переписка Михайла Драго-*

Це були часи т. зв. «нової ери», що мала стати початком польсько-української співпраці в Галичині. Спільною акцією галичан О. Барвінського, Ю. Романчука і К. Левицького і придніпрянців В. Антоновича, О. Кониського, Т. Рильського, М. Лисенка, а згодом М. Грушевського — українські провідні діячі — «народовці» намагалися реалізувати першу катедру української історії.

На катедру запрошено було Антоновича, але він з уваги на свій вік, рекомендував на це місце Грушевського. Михайло Сергієвич з великим захопленням прийняв цю новину. Про це він згодом писав: «Плян сей був прийнятий мною з ентузіазмом супроти того значення, яке привязувано тоді в українських кругах галицькому рухові: в Галичині надіялися створити всеукраїнське культурне огнище, літературне і наукове, працею літератів і учених всеї України, і здобутками його проломити систему проскрипції українського слова і національності в Росії, підняти свій національний рух і т. д.»⁵⁶

Проте справа заснування катедри затягнулася й була зреалізована шойно по кількох роках. В міжчасі Грушевський готувався до магістерського іспиту і збирав матеріяли для магістерської праці про Барське староство. У зв'язку з працею над дисертацією Грушевський відбув наукові подорожі до Москви і Варшави, де він працював в архівах і збирав матеріяли до своєї праці. Магістерський іспит він склав в 1893 році. В *Автобіографії* Михайло Сергієвич нарікає на тему своєї праці, що вимагала інтенсивних архівних розшуків історичних джерел і взагалі була вибрана «досить нещасливо».⁵⁷ Проте ця тверда школа архівної роботи йому дуже придалася в дальшій науковій діяльності.

24 травня 1894 року М. Грушевський прилюдно оборонив свою дисертацію «*Барское старосто, исторические очерки*» і одержав сту-

---

манова з *Михайлом Павликом* (1876—1895), т. VI (1890—91). Зладив Михайло Павлик. Видав Лев Когут, Чернівці, 1910, стор. 104.

Боротьба за катедру української історії у львівському університеті проводилася в Галичині довгі роки: Зокрема в 1870—80-их роках українські провідні діячі, а зокрема професори і студенти Львівського університету, намагалися зреалізувати справу катедри. Див. Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914*. Львів 1926, стор. 170—73, 182—83.

⁵⁶ *Автобіографія*, стор. 4.

⁵⁷ Свої перші історичні праці писав Грушевський під наглядом В. Антоновича. Тему дисертації про Барське староство також сугерував йому його професор. Відносно цієї справи знаходимо слідуєче навітлення в листі д-ра Марка Антоновича з 10 червня 1966 року:

«Замітки Антоновича на адресу Грушевського, як їх мені переказував батько з уст діда були, що «Грушевський переніс працю історика з архіву в бібліотеку». Тому він, мабуть, і спеціально натиснув на Грушевського взяти тему, якої він не міг розробляти в бібліотеці. І це вийшло на добре йому, хоч Грушевський не був вдоволенний. Інакше між ними взаємини були добрі і коли Антонович побачив, що стан здоров'я не дозволяє на виїзд, він подав Грушевського саме через те, що він був вірний його ученю».

пінь магістра історії. Офіційними опонентами його магістерської праці були В. Б. Антонович і В. С. Іконников, які дуже прихильно оцінили працю молодого історика.⁵⁸

Барвистий опис цієї події знаходимо в спогадах О. Лотоцького: «Оповідання в газетах про магістерський виступ професора львівського університету зібрало численну публіку у велику актову залу київського університету; переважали київські українські сфери, хоч досить було й стороннього люду, багато було академічної молоді. Декан, проф. Т. Флоринський, вичитав *curriculum vitae* магістранта. Почуваю те почуття морального задоволення — і, як показалося, то й не в мене одного, — коли ворожі для українства уста, читаючи *curriculum*, не могли там поминути фактів співробітництва в *Записках НТШ* та йменования його на професора української катедри у львівському університеті... Вступив на катедру і сам диспутант, привітаний гучними оплесками. Трохи схвильований напочатку, скінчив своє вступне слово вже зовсім свобідно. З сивоголового факультетського ареопагу почав перший говорити проф. В. Б. Антонович... Говорив він так сердечно і тепло, що й тепер мило згадувати ту промову знаменитого історика України. «Ми з вами, — так пригадую собі, почав говорити проф. Антонович, — разом працювали, разом шукали наукової правди; коли помилялися, то теж разом. Ми з вами — люди одних поглядів, одних наукових висновків, — то й опонувати вам я в самій суті діла не можу»... Схарактеризувавши наукове кредо молодого вченого й бажаючи йому успіху в дальшій праці, професор запитав пояснення на якусь дрібницю з дисертації та на тому закінчив своє опонування. Закиди інших опонентів теж не мали нічого поважного і скоро декан, зібравши голоси від присутніх членів факультету, оголосив М. С. магістром історії».⁵⁹ Як бачимо, вже тоді Михайло Грушевський був популярною особою серед старших і молодших кругів киевлян.

Рекомендація Антоновича молодого Грушевського на катедру східньо-європейської історії у Львівському університеті була найбільшим відзначенням особи і діяльності Грушевського в цьому ранньому періоді його життя.

*

Починаючи з 1888 року Грушевський писав публіцистичні статті, друкуючи їх головню у львівських виданнях — *Правда*, *Зоря*, *Діло*. Згодом в Галичині він вибився на визначного публіциста.

⁵⁸ Звіт про диспут Грушевського подано в газеті «Киевлянин», ч. 137, 141, 1894. Завваги М. Грушевського про дисертацію — в *Автобіографії* з 1905 р. стор. 4

⁵⁹ О. Лотоцький. Цит. пр., стор. 182-183.

Свої наукові праці містив Михайло Сергієвич в *Університетскія Известія* (Київ), *Записки НТШ* (Львів), *Чтенія въ общ. Нестора*... (Київ), *Кіевская Старина* (Київ). В роках 1886—1894 М. Грушевський був автором двох історичних монографій, 12 історичних розвідок, 23 рецензій, 4 публіцистичних статей і двох оповідань. Видав також два томи *Архіву Юго-Западной Росіи* (1893—1894). Беручи до уваги вік Грушевського — це статистично-бібліографічний підсумок виглядає досить імпозантно.

*

Київський період життя Грушевського можна назвати часами кристалізації його народницького світогляду й ідеології, яка формувалася під впливом членів Київської Громади, а зокрема його професора В. Антоновича. Тоді став він, як писав О. Лотоцький, «натуральним і непримінним співробітником Антоновича і Кониського, створюючи з ними чинне тріо в тодішній політичній акції».⁶⁰ Чимало із студентської молоді завдячували Михайлові Сергієвичу, свої перші літературні і наукові кроки.

Своїм знанням, науковими працями і суспільною діяльністю молодий Грушевський здобув собі повагу і признання усіх сфер українського громадянства.

Наші замітки про київський період життя М. Грушевського закінчуємо уступом з промови О. Я. Кониського, виголошеної на бенкеті в честь Михайла Сергієвича з нагоди одержання його магістерського диплому: «В університетській залі я дивився на портрет Миколи Першого і в моїй душі виникло радісне почуття морального задоволення. От в присутності того, хто так тяжко наложив свою руку на українське слово, закинувши на заслання геніяльного поета України Шевченка, се покаране ім'я промовляється тепер з повагою, як ім'я патрона наукової установи, а університетська колегія вінчає науковим титулом українця, що перейнятий тими самими національними ідеалами, які вперше так виразно виявив Шевченко».⁶¹

---

⁶⁰ О. Лотоцький, цит. пр., стор. 182.

⁶¹ Цит. пр., стор. 183-184

РАННІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО І КИЇВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА В. АНТОНОВИЧА

Михайло Грушевський був ідейним спадкоємцем народницької концепції історії України В. Антоновича. Київський університет і історична школа Антоновича дали йому солідне знання історіографії, а також методології історичного досліджу.

Історики-народники в центрі історичного процесу ставили народ, як його основну рушійну силу. У другій половині XIX століття українські діячі знаходили джерело народнього відродження головно в українському селянстві, яке держалося своїх історичних традицій та обичаїв і не перейшло до ворожого табору, як це в більшості зробила українська еліта. Народники протиставляли державній провідній верстві — народні маси і в інтерпретації конфліктів між суспільними верствами України, завжди в оборону брали народ і осуджували провідну верству — державу владу.

Антонович уважав, що українською провідною ідеєю є «принцип демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства».¹ Реалізація того принципу, — писав Антонович. — вимагає великого народнього зусилля і праці. Треба, щоб «народня маса досягла великого ступня культурного розвитку та щиро переконалася у правдивості ідеї: треба ще й з поміж громадянських станів великих особистих жертв на користь ідеї».²

Згадуючи про Антоновича і його школу, Д. Дорошенко влучно підкреслив, що «можемо сміло сказати, що тільки після виконання всієї величезної роботи дослідження окремих частин і окремих питань української історії стало можливим для найвидатнішого з поміж учнів Антоновича — для академіка Мих. Грушевського приступити до підведення підсумків, до синтезу нашого минулого в його капітальній «Історії України Русі»».³

Володимир Антонович відіграв подібну роллю в українській історіографії, як Ранке в німецькій і світовій під оглядом впровадження нової методології історичного досліджу. Маємо на увазі, в першу чергу, джерельну документацію історичних праць, на основі якої аналі-

¹ В. Антонович, *Коротка історія козаччини*, Коломия, 1910, стор. 3.

² Там же, стор. 4.

³ Д. Дорошенко, *Володимир Антонович*, Прага, 1943, стор. 163.

зовано історичні явища і події. З цього часу, як вдало відмітив Гермайзе, закріплюється в нашій історіографії нова традиція документалізму.⁴

У цьому аспекті значну ролю відіграли археографічні дослідження і праці Антоновича,⁵ які були продовжені в ще ширшій обсязі його найвидатнішим учнем.⁶

До київської історичної школи належали такі визначні дослідники, як М. Дашкевич, П. Голубовський, Д. Багалій, М. Довнар-Запольський, В. Ляскоронський, О. Грушевський та інші.⁷ Школу документалістів в головній мірі об'єднувала їхня історична тематика, що у великій мірі базувалася на джерельнім дослідженні історії Правобережної України, як також методологія історичного досвіду. М. Грушевський своєчасно писав, що «Антонович є передусім творець національно-демократичної концепції історії України, правда не закінченої і довершеної пізніше; і тут Антонович самостійний мислитель, оригінальний вчений і творець ідей».⁸ Цю народницьку концепцію історії України завершив в своїх працях М. Грушевський.

Першою історичною працею М. Грушевського була його розвідка про південно-руські господарські замки в XVI ст. Цю розвідку відчитав Грушевський на історичному семінарі Антоновича в 1887 році, а згодом видрукував в «*Университетскихъ Извѣстіяхъ*».⁹ Вже ця мала розміром праця історично-статистичного характеру здобула прихильну критичну оцінку. П. Голубовський, професор Київського університету, в рецензії на неї писав, що «Трудъ г. Грушевскаго читается съ большимъ интересомъ и легкостью, а по тщательности обработки матеріяла и полнотѣ, съ которой авторъ исчерпываетъ вопросъ, представляетъ собой пріятное явленіе въ русской исторической литературѣ».¹⁰

⁴ О. Гермайзе, «В. Антонович в українській історіографії», *Україна*, кн. 5, стор. 30, 1928.

⁵ Археографічна діяльність Антоновича обговорена в статті М. Ткаченка «Археографічні студії В. Антоновича», *Український Археографічний Збірник*, т. III, Київ 1930.

⁶ В. Крупнукъ, „Die archäographische Tätigkeit M. Hruševskyjs“, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Bd. 11, H. 4, pp. 610—621, 1935.

⁷ Докладніше про історичну школу Антоновича в Д. Багалія, *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*, Київ 1928, стор. 37—40. Також в *Огляді української історіографії* Д. Дорошенка - О. Оглобина, стор. 176—204.

⁸ М. Грушевський, «З соціально-національних концепцій Антоновича», *Україна*, кн. 5, стор. 29, 1928.

Про вплив Антоновича на Грушевського в аспекті методологічному пише проф. І. Витанович у своїй розвідці «До методології і історіософії М. Грушевського», *Український Історик*, ч. 1—2 (9—10), 1966.

⁹ «Южнорусские господарские замки въ половинѣ XVI вѣка», *Университетскія Извѣстія*, ч. 2, 1890, стор. 1—33. Рівно ж розвідка появилася окремою відбиткою в цьому самому році.

¹⁰ *Кіевская Старина*, август 1890, стор. 333—334.

Друга праця Грушевського *Очерки истории Киевской земли*,¹¹ яку зачав він писати на третьому курсі в роках 1888—1889, здобула йому не лише прихильну оцінку, але й загальне визнання серед наукового світу. Ця велика монографія була одною з найповажніших студій обласного історичного дослідження, якому присвячені були праці історичної школи Антоновича. За неї здобув Грушевський золоту медаль.

Тематично монографія охоплювала історію Київської землі від половини XI століття до XIV віку. У численних рецензіях на неї¹² підкреслювано опанування автором історичного матеріалу, техніки досліду і чіткість композиції твору. Монографія була основана на численних історичних джерелах і літературі й складалася з 6 основних розділів та кількох додатків. Перший розділ присвячено історично-географічному описові Київщини, а в дальших висвітлено зовнішню історію, громадський устрій та побут Київської землі.¹³

Л. Добровольський в своїй статті «Київщина в працях Грушевського» пише, що «*Очерк истории Киевской земли*» виконано з безперечною відданістю певній національній ідеї, з великим піднесенням, що є притаманна добі юнацької романтики або ж нагадує настрої стародавніх подвижників літописців. Будучи предметом справедливих гордоців молодого, офіційно заатестованого талановитого автора, який навіть згодом ніби жалував, що медалеву працю, яка вперше створила йому ім'я, він своєчасно не розгорнув до розмірів магістерської дисертації, даний дослід цілком задовольнив і такого високо-компетентного цінителя, яким був покійний проф. В. Б. Антонович, рецензент праці свого учня. «Київщину» М. С. Грушевського і взагалі, по справедливості, визнають за один із шедеврів серед численних історичних

¹¹ М. Грушевський, *Очерк истории Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV в.*, Київ 1891, стор. XIV + 520.

Ця праця спершу друкувалася в київських *Университетскихъ Извѣстіяхъ*, чч. 3, 4, 6, 7, 9, 10, 12 за 1891.

Уривки з цієї монографії появились в українському перекладі Н. Вахнянина в львівському *Ділі*, чч. 109–10, 112–13, 115–16, 118, 121–25, 127–28 за 1893 рік.

Вона була також використана у збірнику *Русская история с древнейшихъ временъ до смутного времени* за редакцією В. Н. Сторожева, Москва, 1898.

¹² Офіційний відзив на працю Грушевського дав В. Антонович в *Университетскихъ Извѣстіяхъ*, ч. 2, 1891, стор. 17–18.

З інших рецензій згадаємо: П. В. Голубовский, *Киевская Старина*, ч. IX, 1892, стор. 431–438.

A. Szarłowski, *Kwartalnik Historyczny*. Roczn. VII, 1893. pp. 139–142.

¹³ «Въ изслѣдованіи я старался по возможности установить взаимное отношеніе фактовъ внѣшней истории, найти ихъ связь съ внутреннею жизнью, угадать характеръ этой послѣдней, подмѣтити своеобразныя отличія истории Киевской земли», М. Грушевський, *Очерки...*, цит. пр., стор. III.

Праця Грушевського складається з 6 окремих розділів і бібліографії. Також додано карту Київщини в XI–XIII ст. і генеалогічну таблицю київських князів.

праць, що вийшли з школи цього визначного, в недавньому ще минулому, київського вченого».¹⁴

У польській історіографії також знаходимо прихильну оцінку монографії Грушевського. Рецензент А. Шарловський зокрема відзначає науковість і об'єктивізм автора і уважає студію Грушевського не лише «історичним шкідом Київської землі» — але ґрунтовною історичною працею».¹⁵

У своїй монографії Грушевський звернув спеціально увагу на взаємини двох основних складників державного ладу: князя з дружиною і громадою — народною масою. Державний лад лежав в руках князя і його дружини, які знаходили підтримку в боярській верстві. Боярські інтереси солідаризувалися з княжо-дружинним устроєм. Провідна верства середньовічної України (князь, княжа дружина і бояри) керували політикою і культурною роботою княжої держави; вони держали в своїх руках торгівлю і промисл. Завдяки їм розцвітає письменство, духовна культура і утверджується християнство.

Натомість народна маса-громада стоїть осторонь і живе своїми порядками. Княжий устрій не перейшов глибоко в народню масу і не перейняв її своєю системою. Це спричинило головну кризу-конфлікт між князівсько-дружинним устроєм і громадою. Грушевський висунув гіпотезу, що головною причиною упадку княжої держави після татарського наскоку саме був цей внутрішній конфлікт між провідною верствою і народними масами княжої України. Згодом це твердження розвинув Грушевський в своїх пізніших працях, а зокрема в «Історії України-Руси».

Монографію про Київщину написав Грушевський на пропозицію Антоновича, і як зазначував у передмові при писанню цієї праці він користувався порадами і вказівками свого професора.

Того самого року Грушевський опублікував розвідку «Волинській вопрос 1077—1102»,¹⁶ в якій досліджує міжкняжу боротьбу за Волинь, наголошуючи княжі міжусобиці, що ослаблювали державний організм Київської Русі.

Треба згадати, що в тому часі, під проводом В. Антоновича і при тісній співпраці Грушевського, почалася колективна праця над складенням біографічного словника українських діячів і чужинців, які мали безпосереднє відношення до української справи і культури.¹⁷

¹⁴ Леонид Добровольський, «Київщина та Київ у працях М. С. Грушевського», *Ювілейний Збірник УАН на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського*, Київ, 1928, т. I, стор. 413—414.

¹⁵ „M. G r u s z e w s k i j opowiesc swą prowadzi przedmiotowo, z powagą wytrawnego historyka, nie pozwalając sobie żadnych dygresyj na pole narodowo-polityczne, a unikając tak modnych dzisiaj u młodszych historyków rosyjskich frazesów patriotycznych, jednających zazwyczaj poklask wśród rzeszy krytyków i sprawozdawców dziennikarskich”, A. S z a r l o w s k i, op. cit. p. 140.

¹⁶ «Волинській вопрос 1077—1102», *Киевская Старина*, т. 33, 1891, стор. 32—55, 259—272. (Окрема відбитка, Київ 1891, стор. 37).

¹⁷ У праці над словником брали участь В. Щербина, І. Каманин, М. Василенко, К. Мельник, В. Доманицький, С. Єфремов, О. Лотоцький, Г. Бер-

Плян цієї праці, як згадує О. Лотоцький, задумано дуже широко, охоплюючи також діячів із найдавніших історичних часів.¹⁸ Словник доведено до літери «о»; на кожну букву припадало від 200 до 300 життєписів. З переїздом Грушевського до Львова передано манускрипт перших п'ятьох літер до Наукового Т-ва Шевченка; з рамені цього т-ва мав друкуватися біографічний словник. Проте справу занедбано, а з часом матеріял перестарівся і так перший український біографічний словник не появився.

У 1892 році появилися дві історичні праці Грушевського: про барську шляхту в *Київской Старинѣ*¹⁹ і про громадський рух на Україні в XIII столітті в *Записках НТШ*.²⁰ В останній праці Грушевський досліджує протикняжий рух українських громад в XIII ст. і висвітлює питання походження і діяльності т. зв. болохівських князів та їхнє відношення до княжо-дружинного устрою в давній Русі.

Ця праця повністю відкриває народовецький світогляд молодого історика, який виправдував діяльність т. зв. «татарських громад» і добачав в їхньому бунті проти короля Данила масовий відрух проти накіненого їм князівсько-дружинного ладу. Грушевський також підкреслював аналогію цього руху з пізнішою нерестрованою козаччиною і її конфлікт з гетьманським державним ладом XVII ст. Ця розвідка здобула прихильну оцінку Антоновича і доволі гострий відзив М. Драгоманова.²¹ Не знаємо, як сприйняв молодий Грушевський критичні уваги Драгоманова, але в 1920 році з цього приводу він писав, що Драгоманів неприхильно поставився до його навітлення ролі «татарських людей». «Еволюціоніст, конституціоналіст, противник бунтарства і неорганізованости, — писав Грушевський, — він не допускав симпатій до руху, який вів історичний процес назад, від держави до партикуляризму громад».²²

Антонович у свою чергу похвалив статтю, вважаючи, що Данило в цій епізоді показав себе попередником Хмельницького: обидва вони не зуміли опертися на народні масах і тому програли справу. Ми

ло, А. Істомин, Г. Ямпольська, С. Іваницький, Г. Ярошевський та інші співробітники.

¹⁸ О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, т. I. Варшава 1932, стор. 170–171.

¹⁹ «Барская околичная шляхта до XVIII в.», *Київская Старина*, т. 26, 1892, стор. 260–277.

²⁰ М. Сергієнко, «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці», *Записки Тов. ім. Шевченка*, т. I, 1892, стор. 1–28.

²¹ Свою критичну оцінку помістив Драгоманів в журналі *Народ* — органі Української Радикальної Партії, що появлявся за редакцією Франка і Павлика («Народ», ч. 14 за 1893).

Драгоманів уважав, що ці протикняжі громади «просто пропали без наслідків, як мільони доісторичних суперечок на нашій Великій Скитії. М. Сергієнко дає найміцнішу підставу до суду над цим рухом, сказавши, що він не дав Данилові «поставити опір татарам». А який же можливий сталий прогрес без того, щоб наша нація вибилася від Татар?».

²² М. Грушевський, «Українська партія соціалістів революціонерів і її завдання», *Борітеся — Поборете*, ч. 1, 1920, стор. 12.

довше зупинилися на згаданій статті, вважаючи, що вона має значну вагу в насвітленні раннього світогляду Грушевського.

Другою великою працею Грушевського була монографія про Барське староство, що стала його магістерською дисертацією. Дисертація з'явилася друком в 1894 році,²³ як відбитка з його вступної розвідки до двох томів *Архива Юго-Западной России*, де вміщено актові матеріяли, що їх зібрав і опублікував Грушевський. Монографія тематично охоплювала дуже мало опрацьовану ділянку суспільно-політичної історії Поділля в XIV—XVIII століттях. До цієї праці Грушевський зібрав біля 600 нових джерельних документів, дуже важливих до історії соціально-економічних і політичних відносин на Правобережній Україні XV—XVI століття.²⁴ Порівнюючи з іншими тогочасними виданнями архівних матеріалів (напр., Яблоновського *Źródła Dziejowe*, тт. 5, 19), вибір документів у Грушевського був набагато повніший. У монографії Грушевський розгортає широкий образ історії колонізації Барщини в XV—XVI ст., досліджує господарські процеси, історію шляхетських родів і проблематику суспільних станів, питання організації адміністративного апарату в старостві і демографічні проблеми.

У перших розділах аналізує Грушевський суспільний лад Поділля, порівнюючи його з Галичиною в XIV—XV віках. Також досліджує питання добровільного переходу подільських громад під татарську зверхність, вважаючи, що «населення добачало в переході під татарську зверхність для себе пряму вигоду» (11 ст). Останні два розділи присвятив Грушевський внутрішній історії Барського староства в XVIII столітті.

Монографія здобула прихильну оцінку в історичній науці²⁵ і зразу, як писав Багалій «поставила його високо серед працівників над документальною історією України».²⁶ Згодом Грушевський писав, що «результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі, і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї роботи серед дороги. Що правда, дуже тверда школа архівальної роботи, яку я мусів перебути — сотки переглянутих актових книг, робота в архівах Києва, Варшави, Москви, не пішла в ліс і віддала свої услуги мені потім».²⁷

²³ М. Грушевський, Барское староство, историческіе очерки, Київъ, 1894, стор. VI + 310.

²⁴ *Архивъ Юго-Западной Россіи*, изд. «Комиссією для разбора древнихъ актовъ». Часть VIII, т. I. Акты Братскаго староства XV—XVII в., Київъ 1893, стор. 11 + 126 + 372.

Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. VIII, т. II, Київъ 1894, стор. 274.

²⁵ Офіційний відзив на дисертацію написав В. Антонович в *Університетскія извѣстія*, ч. 7, 1894. Найобширнішу критичну рецензію помістив Н. Е. Молчановський в *Київській Старині*, ч. 3, 1895, стор. 103—112.

²⁶ Д. І. Багалій, Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті, 1928, т. I, стор. 76.

²⁷ М. Грушевський, *Автобіографія*, Львів 1906, стор. 5.

Слід підкреслити, що це була перша обширніша праця Грушевського, писана на основі неопублікованих історичних джерел.

Підсумовуючи наші думки про ранні праці Грушевського, відмічимо безпосередній вплив на них В. Антоновича — його духового провідника й опікуна. Цей вплив позначився у Грушевського в опрацюванні специфічних історичних тем, методології досліду і вкінці у світоглядovому аспекті його ранніх історичних праць. В основному цей період його наукової діяльності можна назвати *підготовчим* періодом Грушевського, в якому він перейшов солідну школу археографічної праці і засвоїв відповідні історичні знання.

Ранні історичні студії Грушевського тематично були обмежені до обласного досліду окремих частин української землі і хронологічно охоплювали часи українського середньовіччя, литовсько-руську добу і козацькі часи. Цей тематично-хронологічний обсяг праць М. Грушевського вказував на його широке зацікавлення історією України. Це була добра підготовка до майбутньої праці над його капітальною *Історією України-Руси*.²⁸

²⁸ В *Листах до Приятелів* появилася стаття проф. О. Прицака п. н. «У століття народин М. Грушевського» (кн. 157—159, 1966. стор. 1—18), в якій автор твердить, що Грушевський «не дїставши в Київському Університеті ширшого історіографічного світогляду, він дав науці курс історії України з перспектив народників 70-их років, якого теоретична база вже в часи написання була застарїла» (стор. 16).

Автор також уважає теорію народництва Костомарова і Антоновича за «явище патологічне» (стор. 4), а в своїх дальших роздумуваннях приходить до висновку, що «Грушевський своєю науковою, і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної і фізичної (? Л. В.) ліквідації української аристократії». (стор. 13, підкреслення мої).

Не входячи в детальнішу дискусію з автором цих відважних гіпотез, хочемо лиш ствердити, що історики — сучасники Грушевського (свої і чужинці) не уважали *Історії України-Руси* за «перестарілий твір». Також не можна погодитися з автором з його одностороннім насвітленням ролі українських народників в українському історичному процесі.

Українське народництво ХІХ століття було нормальним історичним етапом національного розвитку. Їхня праця стала основою дальшого культурно-національного розвитку України.

В своїй ідеалізації ролі українського дворянства, автор, на жаль, затратив відповідну історичну перспективу для об'єктивної оцінки народників, життя і творчості М. Грушевського і взагалі українського історичного процесу того часу.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ПРО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Вступ

Зложити повний список праць про М. Грушевського це надзвичайно трудне завдання. Журнальні і газетні статті, присвячені його життю і творчості, появилися в численних українських і чужоземних періодиках, які в багатьох випадках являються сьогодні бібліографічною рідкістю. Це саме можна сказати про рецензії на праці М. Грушевського.

Зокрема важко зареєструвати статті в советських періодиках із 1930-их і 40-их років, у яких у викривленому зеркалі аналізовано працю і діяльність українського найвизначнішого історика. Саме тому наша бібліографія не є повна і охоплює головню журнальні статті, а також інші видання. Рецензії на праці М. Грушевського не включуємо, бажаючи в майбутньому присвятити їм окрему бібліографію. Тут рівнож реєструємо важливіші загальні мемуарні твори, в яких дуже часто знаходимо деякий біографічний матеріал, як також деякі важливіші монографічні праці, що посередньо відносяться до діяльності М. Грушевського.

Наша бібліографія складатиметься з двох основних частин: 1. Бібліографія бібліографій творів М. Грушевського і 2. Бібліографія праць про М. Грушевського. Обидві частини уложені в поазбучному порядку. Беручи під увагу нашу неможливість опрацювати повний бібліографічний реєстр праць про М. Грушевського, в міру можливостей і доповнень, ми будемо періодично містити продовження цієї бібліографії. В деяких випадках бібліографічний опис поодиноких позицій не буде повний, з огляду на неможливість безпосередньо перевірити дані видання.

1. Бібліографія бібліографій.

Балика, Д. А. і інші: «Матеріяли до бібліографії друкованих праць Академіка Грушевського за 1905-1928 рр.», *Ювілейний Збірник на пошану Академіка Михайла С. Грушевського*, т. III., Київ: Всеукраїнська Академія Наук, 1929. 104 стор.

Крім Д. Балики впорядчиками бібліографії були: О. Карпінська, Н. Козель, Н. Ципкина і В. Дорошенко. Бібліографія являється продовженням бібліографії творів Грушевського Івана Єм. Левицького з 1905 року. Підчас збирання бібліографії впорядчики використали книжні фонди Всенародньої Бібліотеки України при ВУАН, а також приватні бібліотеки в Києві. Бібліографія охоплює книжки, статті, замітки, красне письменство і рецензії.

Bídló Jaroslav: *Michal Hruševskij*. Praha: Nákladem České Akademie Věd a Umění, 1953. 43 pag (Бібліографія стор. 37-43).

Один розділ праці проф. Бідла присвячений вибраній бібліографії праць М. Грушевського.

British Museum. Department of Printed Books: *General Catalogue of Printed Books* London, 1959-1965. Vol. 108, col. 144-148.

Реєстр праць М. Грушевського, що зберігаються в колекції Бритійського музею.

Винар Любомир: «Потрібна бібліографія творів Михайла Грушевського», *Сучасність*, ч. 7 1966.

Бібліографічна стаття із описово-критичним розглядом поодиноких бібліографій творів М. Грушевського.

Винар Любомир: «Бібліографія праць про Михайла Грушевського», *Український Історик*, ч. 1-2 (9-10), 1966.

Gregorovich Andrew: „Selected Bibliography“, Michael Hrushevsky, *The Traditional Scheme of „Russian“ History and the Problem of a Rational Organization of the History of the East Slavs*. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1966, pp. 17-24.

Вибрана бібліографія праць М. Грушевського і про нього.

Doroshenko Dmytro: *A Survey of Ukrainian Historiography*. New York, 1957. pp. 285-286.

Короткий перегляд історіографічних статей, присвячених життю і творчості М. Грушевського. Доповнив цю бібліографію проф. О. Оглоблин.

История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография. М. В. Нечкина, отв. ред. Москва: Изд. «Наука», 1965. стор. 438-439.

Коротка бібліографія праць про М. Грушевського. Компілятори не узглядали важливіших статей, обмежуючися лише описом 13 окремих бібліографічних позицій.

Каталог Видань Української Академії Наук 1918—1930. Приготовив і видав Дмитро М. Штогрин, Чикаго: Товариство Українських Бібліотекарів Америки, 1966. стор. 284 + 74.

Офсетовий передрук *Систематичного Каталогу Видань Всеукраїнської Академії Наук 1918—1929* (Київ, 1930) і *Додатку до Каталогу за 1930 рік* (Київ, 1931). Всі видання М. Грушевського, що появилися під фірмою Академії Наук, є подані в задовільній бібліографічній формі. Дуже важливий довідник до наукової праці М. Грушевського в 1924—1930 рр.

Левіцький Іван Е.: «Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського», *Науковий Збірник присвячений Михайлові Грушевському*, Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1906. 64 стор. Бібліографія охоплює усі праці М. Грушевського в роках 1885—1904. Подано повний бібліографічний опис друкованих творів. Продовження слідує в київській бібліографії Балики з 1929 року.

New York. Public Library. Slavonic Div.: *Dictionary Catalog of the Collection*, Boston: G. K. Hall, 1959. Vol. 9. pp. 8312—8314.

Реєстр праць М. Грушевського, що зберігаються в збірці Нью-Йоркської Публичної бібліотеки.

Полонська-Василенко Н.: «Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків», *Записки НТШ*, т. 173, Чикаго, 1962, стор. 78—80. Вибрана бібліографія праць М. Грушевського доведена до 1934 року. *Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії Наук 1918—1929*. Київ, 1930. 284 стор. (Гляди: *Каталог Видань Української Академії Наук*. Каталог склали М. М. Іванченко і Я. Стещенко).

- Систематичний каталог Всеукраїнської Академії Наук за 1930 рік. Додаток I.* Київ, 1931. 74 стор. (Гляди: *Каталог Видань Української Академії Наук*). Бібліографію склав Микола Сагарда.
- «Список значительных ученых трудов проф. М. С. Грушевского», *Записки об ученых трудах действ. членов Акад. Наук. СССР по Отд. гуманитарных наук изб. 12 янв. и 13 февр. 1929 г.* Прилож. к *Изв. Акад. Наук* за 1928 г., стор. 27—38.
- Черкаський Т.: «Бібліографія» в Михайло Грушевський, *Під зорями* Київ: Коопер. Вид. «Рух», 1929. стор. 574—578.
Список охоплює лише літературні твори М. Грушевського. Бібліографічний опис неповний.

II. Бібліографія праць про М. Грушевського

- Андрусяк Микола: «Михайло Грушевський», *Свобода*, 24 листопада 1954.
- Андрусяк Микола: «Ідеї Михайла Грушевського», *Свобода*, чч. 301—303, 1954.
- Багалій Дмитро І.: «Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії» (історично-критичний нарис), *Червоний Шлях*, ч. 1. 1927, стор. 160—217.
- Багалій Д. І.: *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*. т. I. Київ: Українська Академія Наук, Збірник ч. 72, 1928. стор. 73—89.
- Bidlo Jaroslav: *Michal Hruševskýj*. V Praze, Nákladem České akademie věd a umeni, 1935. 43 p.
- Білас Лев: «Криза нашого образу історії. II. Михайло Грушевський», *Українська Літературна Газета*, Рік III. ч. 10 (28) 1957, стор. 1, 8.
- Bilas Lev: „Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzung der geschichtlichen und politischen Konzeption M. Hrushevskyjs“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Н. 3. 1956, pp. 269—292.
- Бойко Іван і Кирилюк Євген: «Михайло Грушевський», *Літературна Україна*, ч. 77 (2361), Київ, 1966.
- Borschak Elie: „Mikhailo Hrushevskij (1886—1934)“, *Le Monde Slave*, vol. 12. No. 1—2. 1935, pp. 12—35.
- Борщак Ілько: «Михайло Грушевський», *Соборна Україна*, квітень 1947, стор. 33—36.
- Борщак Ілько: «Україна в Парижі», *Україна*, ч. 7. 1952, стор. 496—501.
- Бочковський О. І.: «М. Грушевський, як соціолог», *Вісті УТГІ*, 1935.
- Василенко Н.: «Проф. М. С. Грушевський как историк», *Украинская Жизнь*, ч. 12. 1916.
- Vernadsky George: „Preface“, *A History of Ukraine*, by M. Hrushevsky. New Haven: Yale University Press, 1948, pp. V—XIV.
- Винар Любомир: «Історичні праці Івана Франка», *Збірник Літературної Газети* 1956, Мюнхен, 1956. стор. 48—63.
- «Ювілейний рік Михайла Грушевського», *Свобода*, ч. 23., 4. лютого, 1966.
- «Ювілей М. Грушевського і Українське Історичне Товариство», *Свобода*, ч. 55., 24. березня 1966.
- «Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського» (Джерела до біографії; ранній період: дитинство і юнацький вік М. Грушевського; київський період: університетські роки М. Грушевського). *Український Історик*, ч. 1—2 (9—10). 1966.

- Винар Любомир: «Ранні історичні праці М. Грушевського і київська історична школа В. Антоновича. *Український Історик*, ч. 3—4 (11—12), 1966.
- Винар Lubomyr: „Centennial of Mykhajlo Hrushevskyy, 1866—1934—1966“, *Congressional Record*, v. 112, no 165, 1966, pp. A 5013 — A 5015.
- Витанович Ілля: «Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського», *Український Історик*, ч. 1—2 (9—10) 1966.
- Вісник Союзу Визволення України* (Відень). Рік III., ч. 67. 1916. (Число присвячене 50 літтю життя М. Грушевського).
- Гарасимчук Василь: «Михайло Грушевський, як історіограф України», *Записки НТШ*, т. 133. 1922, стор. 1—26.
- Гаркуша Д.: «Професор Михайло Грушевський», *Розвага* (Львів), ч. 44. 1916.
- Гермайзе Осип: «Ювілей української науки (Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського)», *Життя і Революція*, ч. 30. 1926, стор. 93—99.
- Глушко С. В.: «Розроблення української історії в установах ВУАН», *Пролетарська Правда*, ч. 51. 1957.
- Горбатюк В. Т.: «М. Грушевський та його так звана школа. (Історіографічні замітки)», *Наукові Записки Львівського Університету*, т. 1. вип. 1. 1946, стор. 3—39.
- Hoetzsch Otto: „Michael Hruševs'kyj“. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*, Bd. 9. Berlin 1935, pp. 161—164.
- Добровольський Леонід: «Київщина та Київ в працях М. С. Грушевського», *Ювілейний Збірник на пошану Акад. М. С. Грушевського*, т. I. Київ: Українська Академія Наук, 1928. стор. 410—427.
- Dombrovs'kyj Oleksander: „Bereicherung der Forschungen über Frühgeschichte der Ukraine durch Mychailo Serhijovuč Hruševs'kyj“. *Наукові Записки Українського Вільного Університету*, ч. 3. 1959, стор. 49—56.
- Домбровський Олександр: «Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського», *Український Історик*, ч. 1—2 (9—10) 1966.
- Дорошенко Володимир: *Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові*, Київ, 1913.
- «Історія України проф. М. Грушевського». *Вісник Союзу Визволення України*, ч. 67. 1916, стор. 781—783.
- *Огнище Української Науки. Наукове Товариство імені Т. Шевченка*, Нью-Йорк, 1951. стор. 26—37.
- «Перший президент відновленої української держави», *Овид*, ч. 1 (78), ч. 2—3 (79—80), 1957.
- «Заслуги М. Грушевського для української культури», *Овид*, ч. 5 (82) 1957, стор. 18—22.
- «М. Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист», *Овид*, ч. 6 (83), стор. 15—19, ч. 10 (87), стор. 23—26, ч. 11 (88), стор. 18—19, 1957.
- «Життя і діяльність Михайла Грушевського», в Михайло С. Грушевський, *Вибрані Праці*, Нью-Йорк: Гол. Управа ОУРДП в США, 1960, стор. 11—30.
- *Іван Франко і Михайло Грушевський*, Мюнхен, 1962. 37 стор. (відбитка з журналу *Сучасність*, чч. 1—2, 1962).
- Дорошенко Дмитро: *Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)*, част. I. Львів: «Червона Калина», 1923. 131 стор., част. II. Львів, 1923. 96 стор.

- Дорошенко Дмитро: *Історія України 1917—1923 рр. Доба Центральної Ради*, т. I, Ужгород, 1932.
— *Мої спомини про давнє минуле, (1901—1914 роки)*, Вінніпег, Тризуб, 1949, 167 стор.
- Doroshenko Dmytro: *A Survey of Ukrainian Historiography*, New York: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1957, pp. 248—286.
— „Mychajlo Hruševskij“, *Časopis Narodního Musea*, vol. 108, 1934, pp. 281—284.
— „Mychajlo Hruševskij (1866—1934)“, *Osteuropa*, No. 4, 1935.
— „Michael Hruschewskij“, *Historick Tidskrift*, No. 1, 1935.
- Дубровський Василь: «М. С. Грушевський в Чернігові», *Календар Альманах «Відродження»*, Буенос Айрес, 1961, стор. 99—119.
— «Великий патріот», *На Чужині*, ч. 1/28, 1947.
- Єфремов Сергій: «На стражѣ національного достоїнства», *Українская Жизнь*, ч. 12. 1916.
— «М. Грушевський», *Історія українського письменства*, т. II. Київ—Ляйпціг, 1919, стор. 236—245.
- Ждан Михайло: «Битва над Калкою і другий напад татар на Україну та його наслідки в світлі Історії України-Руси М. Грушевського», *Український Історик*, ч. 1—2 (9—10) 1966.
- Касименко О. К.: «Грушевський, Михайло Сергійович», *Українська Радянська Енциклопедія*, т. 3, Київ, 1960, стор. 509—510.
- Кедровський Володимир: «Поворот М. С. Грушевського на Україну», *Вільна Україна*, ч. 51, 1966.
- Климкевич Роман О.: «Діяльність М. Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики», *Український Історик*, ч. 1—2 (9—10), 1966.
- Ковалевський Микола: *При джерелах боротьби*, Іннсбрук, 1960.
- Ковалів П.: «М. Грушевський і українська мова», *Україна* (Париж), ч. 3. 1950, стор. 150—155.
- Кордуба М.: «Грушевський про „нашу політику“», *Вістник СВУ*, ч. 127. 1916, стор. 786—788.
— «Приїзд проф. Грушевського до Львова», *Вістник СВУ*, ч. 128. 1916, стор. 795—796.
- Korduba Miron: Michael Hruševskij als Forscher und als Organisator der wissenschaftlichen Arbeit“. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*. Bd. 9, Berlin 1935. pp. 164—173.
— „Der Ukraine Niedergang und Aufschwung“. *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*. Bd. 6. Berlin 1932, pp. 36—60, 193—230, 358—385.
- Костюк Григорій: «Останні дні життя академіка М. Грушевського», *Український Збірник* (Мюнхен), кн. 1. 1954, стор. 83—94.
- Кох Ганс: «Пам'яті Михайла Грушевського», *Сучасна Україна*, ч. 7/84, 8/85, 1954.
- Koch Hans: „Dem Andenken Mychajlo Hruševskij's gewidmet“, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*. (Breslau) 1935. N. F. Bd. 11. H. 1, pp. 11—53.
- Кравченко І.: «Фашистські концепції Грушевського і його школа в українській історіографії», *Записки Істор.-археолог. Інституту* (Київ: ВУАН), ч. 1. 1934.
- Крип'якевич Іван: *Михайло Грушевський: життя і діяльність*, Львів, «Просвіта», 1935, 63 стор.

- Крупницький Борис: «Українська історична наука в НТШ на чолі з М. Грушевським», *Українські Вісті* (Новий Ульм), чч. 48, 49, 50, 1950.
— *Українська історична наука під советами*, Мюнхен: Інститут для Вивчення СРСР, 1957. стор. 5—12, 27—30.
— «М. Грушевський і його історична праця», *Історія України Руси* М. Грушевського. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1954. т. I. стор. 1—29.
- Krupnytsky Borys: „Die archäographische Tätigkeit M. Hrusëvs'kyj's“, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*. Breslau 1935. N. F. Fd. 11, H. 4, pp. 610—621.
— „M. Hruschewskyj als Wissenschaftler“, *Beiträge zur Ukrainekunde des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts*, (Berlin). Heft 3. 1935, pp. 14—28.
— „Die Ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion 1921—1941“, *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*. V. 6. 214. 1941. pp. 125—121.
— „Critique from the Ukrainian point of view of the traditional division into periods of Russian history“, *The Ukrainian review*. London, December 1954. Vol. 1, No. 1. p. 5—12.
- Kuzela Zeno: „M. Hruschewskyj und seine Tätigkeit in den westukrainischen Ländern“, *Beiträge zur Ukrainekunde*. (Berlin) H. 3, 1935, pp. 29—37.
- Кузів В.: «М. Грушевський а Євангельська справа», *Віра і Наука* (Коломия) ч. 8—9. 1935, стор. 2—4.
— «Михайло Грушевський а Євангельська Церква», *Всеукраїнський Громадський Релігійний Збірник* (Майнц-Кастель) кн. 2. 1948.
— «Моя подорож до Києва. Спомини». *Канадійський Ранок* (Вінніпер) чч. 725—730, 1951.
- Лавріненко Юрій: «Михайло Грушевський», *Розстріляне Відродження*, Париж: Інститут Літерації, 1959, стор. 907—919.
- Лакіза І.: «Михайло Сергієвич Грушевський» — з нагоди 60-их роковин народження та 40-их народин наукової діяльності», *Життя і Революція*, ч. 30. 1926, стор. 99—105.
- Лотоцький О.: «На відізді», *Нова Громада* (Київ), кн. 7. 1906, стор. 23—25.
— *Сторінки Минулого*, част. I—III., Варшава: Український Науковий Інститут, 1932—1934.
- Мартос Борис: «М. С. Грушевський, яким я його знав», *Український Історик*. ч. 1—2 (9—10), 1966.
- Mačurek Josef: *Dějepisectví evropského východu*, Praha: Historický Klub, 1945, 349 p.
- Mazour Anatole G.: *Modern Russian Historiography*. Princeton: Van Nostrand, 1958. pp. 158—163.
- Mazon Andre: „Michailo Hrusëvskij“, *Revue des études slaves*, t. XV. 1935, pp. 185—187.
- Міяковський Володимир: «До біографії М. Грушевського», *Краківські Вісті*, ч. 69 (1102), ч. 70 (1103), 1944.
- Мухін М.: «Проф. М. Грушевський (1866—1934)», *Вістник* (Львів). Рік вид. 4. ч. 2. стор. 102—115, ч. 3., стор. 194—202, ч. 4., стор. 268—277., 1936.
- Оглоблин Олександр: «Михайло Грушевський», *Український Вісник* (Берлін), чч. 31—33 (155—157), 1944.
— «Михайло Грушевський. (З нагоди 50-річчя Історії України-Руси)», *Українська Трибуна* (Мюнхен), ч. 21 (143), 1943.

- Оглоблин Олександр: «Михайло Грушевський і українське національне відродження», *Український Історик*, ч. 2—3, 1964, стор. 1—6.
— «Михайло Сергійович Грушевський (1866—1934)», *Український Історик*, ч. 1—2 (9—10), 1966.
— «Грушевський Михайло», *Енциклопедія Українознавства* (Словникова частина), т. 2, 1955, стор. 453—455.
- O hloblyn Olexander: *Ukrainian Historiography. 1917—1956*. New York. Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1957. pp. 307—313.
- Окинишевич Лев: «Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського», *Україна*, кн. 1—2, 1932.
- Остапович Михайло: *Президент: життя і діяльність Михайла Грушевського*, Львів, Самоосвіта, 1937. 62 стор. (Перевидано в Канаді в 1966 р.).
- Онацький Євген: «Грушевський Михайло», *Українська Мала Енциклопедія*, Буенос Айрес, 1957, стор. 285—286.
- Palme Anton: „M. Hruschewskyj als Persönlichkeit“, *Beiträge zur Ukrainekunde* (Berlin), Heft 3, 1935.
- Pelenski Jaroslaw: *Der ukrainische Nationaigedanke im Lichte der Werke M. Hruschewskyjs und V. Lipinski*, Muenchen: Muenchen Universität, 1957. (Dissertation; неопублікована дисертація).
- Пігідо Федір: «Михайло Грушевський та його «історичні установи», *Україна під большевицькою окупацією*, Мюнхен: Інститут для Вивчення ССРСР, 1956, стор. 38—45.
- Полонська-Василенко Наталія: «М. П. Василенко і ВУАН», *Україна* (Париж), ч. 5, 1951, стор. 337—345.
— «З моїх спогадів про М. Грушевського (Процес СВУ, Смерть і похорон М. Грушевського)», *Україна*, ч. 9, 1953, стор. 744—747.
— *Українська Академія Наук* (Нарис історії), част. I—II, Мюнхен: Інститут для Вивчення Істор. ССРСР, 1955—1958.
— «Світлій пам'яті Марії та Катерини Грушевських», *Наше Життя*, ч. 4, 1956, стор. 9—10.
— «Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків», *Записки НТШ*, т. 173, 1962, стор. 7—110.
— *Дві концепції історії України і Росії*, Мюнхен: УВУ, 1964. 52 стор.
- Прицак Омелян: «У століття народин М. Грушевського», *Листи до приятелів*, кн. 5—6—7, 1966, стор. 1—19.
- «Промова наркома освіти УССР акад. В. П. Затонського на похоронах акад. М. С. Грушевського», *Вісті Всеукраїнської Академії Наук*, ч. 6—7, 1934.
- Рахманний Роман: «Будівничий першої Української Народньої Республіки», *Сучасність* (Мюнхен). Ч. 1, (61), 1966, стор. 59—86.
- Романовський Віктор: «Сторінка з недавнього минулого», *Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського*, т. I., Київ: Українська Академія Наук, 1928, стор. 428—430.
- Рубач М. А.: «Грушевський, Михайл Сергеевич», *Советская Историческая Энциклопедия*, т. 4. Москва, 1963. стор. 857—859.
- Simpson G. W.: „Hruschewsky: A Historian of Ukraine“, *The Ukrainian Quarterly* (New York), Vol. I. 1944, pp. 132—139.
- Сірий Юрій гляди *Тищенко Юрій*.
- Сірополко Ст.: «Відровнена «Україна» та її виступ проти акад. М. Грушевського», *Тризуб* (Париж), ч. 8 (366), 1933, стор. 3—6.

- Stachiw Matthew: „A Scientist and Social Leader as a President of State“, *The Ukrainian Quarterly*, vol. 13. 1957, pp. 329-336.
- Стахів М.: «Чому М. Грушевський в 1924 році повернувся до Кисва», *Народня Воля*, чч. 2-24, 1965.
- (Степанишин О.) О. М.: Останні роки життя Михайла Грушевського», *Наші Дні* (Львів), ч. 3. 1943.
- Тищенко Юрій.: «Велетень української науки (уринок зі спогадів про М. С. Грушевського)», *Україна* (Париж), ч. 2. 1949, стор. 78—84.
- «Київ. (Уринок з споминів)», *Літературно Науковий Збірник* (Ганновер) 1946, стор. 45-77.
- Украинская Жизнь* (Москва), ч. 12. 1916, (ціле число присвячене М. Грушевському).
- Ukrainisches Wissenschaftliches Institut, (Berlin), *Prof. Michael Hruschewskyj: sein Leben und sein Wirken (1866—1934)*. Berlin, 1935. 48 p. (Beiträge zur Ukrainekunde, Heft 3).
- Зміст: М. Hruschewskyj als Persönlichkeit, von Anton Palme. — М. Hruschewskyj als Wissenschaftler, von Borys Krupnykyj. — М. Hruschewskyj und seine Tätigkeit in den westukrainischen Ländern, von Zeno Kuziela. — Anhang: Das übliche Schema der „russischen“ Geschichte... von M. Hruschewskyj.
- «Український Історик» ч. 1—2 (9—10), 1966. Ціле число присвячене 100-літтю з дня народження М. Грушевського.
- Fedoronczuk W.: „La suppression e fisica di Michajlo Hruschewskyj“, *L'Osservatore Romano*, N. 86, 1966.
- „Mychajlo Hruschewskyi: Padre della storia Ucraina“, *L'Osservatore Romano*, N. 81, 1966.
- Франко Іван: *Причинки до Історії України-Руси. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського*, част. I. Львів, 1912.
- Франко-Ключко Анна: *Іван Франко і його родина. Спомини*. Торонто: Ліга Визволення України, 1956. 131 стор.
- Чижевський Дмитро: «Грушевський, як історик літератури», *Історія Української Літератури* М. Грушевського, т. 1, Нью Йорк: Книгоспілка, 1959, стор. 1-10.
- Czubatyj Mykola: „The Problems of Ukrainian Historiography“, *Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America*, Vol. 2. No. 1, pp. 339—353.
- Чубатий Микола: «Князя Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй», *ЗНТШ*, т. 178, 1964.
- Шаповал Микита: *Щоденник*, тт. I, II, Нью Йорк: Громада ім. М. Шаповала, 1958.
- Шульгін О.: „Mykhailo Hrushevsky (1866—1934)“, *Slavonic and East European Review* (London) vol. 14. 1935, pp. 176-181.
- „Michel Hrouchevski et sa conception de l'histoire de l'Est European“, *Cours d'histoire de l'Ukraine*, par M. Hruschewsky. Paris: Première Imprimerie Ukrainienne en France. 1959. 241 p.
- Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866-1926. Київ, 1927.
- Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866—1926. Михайло Грушевський, *Вибрані Праці*. Зібрав і упорядкував матеріяли Микола Галій. Нью Йорк: Головна Управа ОУРДП в США, 1960, стор. 213-250.

Доповнення

- Андрусяк Микола: «Михайло Грушевський — перший Президент Української Держави, історик-політик, культурний діяч», *Літопис Червоної Калини*, рік VII, ч. 1, 1935.
- «Думки Грушевського про потребу української армії», *Літопис Червоної Калини*, рік VII, ч. 3, 1935.
- «У сьому річницю», *Українське Слово* (Київ), ч. 66, 25. XI. 1941.
- «Михайло Грушевський», *Свобода*, чч. 274—75, 25. XI. 1949.
- Андрієвський Дм.: «Чим є для нас М. Грушевський?», *Українське Слово* (Париж), ч. 1303, 1966.
- Білецький Леонід: «М. Грушевський як історик української літератури», *Наша Культура* (Варшава) ч. 3, 1935, стор. 129—135.
- Будорович Богдан: «Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії», *Визвольний Шлях*, Річ. XX, кн. 2 (227), 1967, стор. 171—181.
- Волинець С.: «Михайло Грушевський», *Український Голос* (Вінніпег), ч. 36 (109), 7. IX. 1966.
- Дорошенко Володимир: «Михайло Грушевський», *Золоті Роковини. Календар-Альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік*, Нью-Йорк, 1967, стор. 63—69.
- Дорошенко Дмитро: «М. Грушевський. З моїх зустрічей з М. С. Грушевським», *Наше Життя* (Авгсбург) ч. 23. 1945, стор. 2—4.
- «Проф. М. Грушевський і його діяльність як голови Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові», *Український Голос* (Вінніпег) ч. 52. 1950.
- Галій М.: «Як Москва знищила М. Грушевського», *Вільна Україна*, ч. 52, 1966, стор. 20—24.
- Івченко Людмила: «М. І. Грушевський і СБУ», *Нові Дні* (Торонто) ч. 126/127. 1960, стор. 21—22.
- Жуковський Антін: «Лист до Сенатора М. Р. Йонга про 100 ліття М. Грушевського», *Congressional Rekord Nr. 165*, 1966.
- Карел Кадлец: „Michael Hruševskyj“, *Slovanský přehled*“, № 11, 1909.
- Ковалевський Микола: «Як проголошено IV Універсал (Памяті М. Грушевського)», *Вільна Україна*, ч. 52, 1966, стор. 17—19.
- Koch Hans: „Michajlo Hrusjevskyj“, *Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart*, Jahr. XIII. Nr. 37, 1966. pp. 151—158.
- Ohloblyn Alexander: „Michael Hrushevsky — Foremost Ukrainian Historian“, *The Ukrainian Quarterly*, vol. XXII. Nr. 4. 1966, pp. 322—333.
- Пастернак Євген: «В 100-ліття народження проф. М. Грушевського», *Тризуб* (Нью-Йорк), ч. 38, 1966.
- Рахманний Роман: «На шляху до Великої України», *Нові Дні*, Річ. XVIII. чч. 205, 206. 1967.
- Richthofen Bolko Frhr. von: „Mychajlo Hruschewskyj als Gelehrter“, *Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart*“, Jahr. 14. Nr. 38., 1967, pp. 20—28.
- Рубач М.: «Федералистические теории в истории России», *Русская историческая литература в классовом освещении*. Сб. статей под ред. М. Н. Покровского. Москва: Изд-во Ком. Акад., 1930. т. II. стор. 77—118.

- С.(тахів) М.: «М. Грушевський, як президент УНР», *Народна Воля*, чч. 35—41, 1966.
- Соловей Дм.: «У справі життєпису М. С. Грушевського», *Вільна Україна*, ч. 17. 1958, стор. 9—22.
- Тіхий Франтішек: «Український історик та чехи», *Дружно Вперед* (Братислава), ч. 10, 1966.
- Тищенко Юрій: «Перше моє знайомство з проф. М. С. Грушевським», *Українські Вісті*, 1948, ч. 100.
- Феденко Панас: «Михайло Грушевський в науці й політиці», *Вільна Україна*, ч. 52, 1966. стор. 1—17.
- Fedenko Panas: „Mychailo Hruschewskyjs Triumph und Tragoedic“, *Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart*“, Jahr. 14. Nr. 38, 1967, pp. 14—16.
- Франко-Ключко Анна: «В обороні правди», *Гомін України*, чч. 28—47, 1963.
— *Спогади (1861—1907)*, Нью Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1955.
- Чикаленко Євген: «Щоденник (1907—1917)». В-во Червона Калина, Львів, 1931.
— «Спогади (1861—1907)». *Українська Вільна Академія Наук у США*. Нью-Йорк, 1955.
- Шевченко Ф. П.: «Чому М. Грушевський повернувся на радянську Україну», *Український Історичний Журнал*, (Київ), ч. 11, 1966, стор. 13—30.

З М І С Т

Молодість Михайла Грушевського	3—19
Джерела до біографії	3—9
Ранній період: Дитинство і юнацький вік М. Грушевського (1866—1886)	6—11
Київський період: університетські роки М. Грушевського (1886—1894)	11—19
Ранні історичні праці М. Грушевського і київська історична школа В. Антоновича	20—27
Бібліографія праць про Мих. Грушевського	27—36

ПРАЦІ ЛЮБОМИРА ВИНАРА

ОСТАП ГРИЦАЙ. В-во. Літературна Комісія Зарево. Клівленд 1960 \$ 1.50. Біографічний нарис про одного із найвидатніших літературних критиків і діячів українського національного відродження.

АНДРІЙ ВОЙНАРОВСЬКИЙ. В-во Дніпрова Хвиля. Мюнхен 1962. \$ 1.75. Історичний нарис про життя і політичну діяльність сестринка Гетьмана Мазепи.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО РАНЬОГО ДРУКАРСТВА. Український Бібліологічний Інститут. Чикаго 1963. \$ 1.50. Коротка історія українського раннього друкарства, 1491-1600.

КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ. Українська Академія Наук, Мюнхен 1965. \$ 2.00. Історична монографія про провідного організатора української козащини.

Праці в англійській мові:

HISTORY; A selective and annotated bibliographical guide. University of Colorado Libraries. Boulder 1963. 348 p. \$ 6.00. Бібліографічний довідник історичної літератури. Необхідне видання для істориків, студентів історії і любителів історичної науки.

UKRAINIAN KOZAKS AND THE VATICAN IN 1594. Ukrainian Historical Association Papers No. 1. 1965. \$ 0.75.

GUIDE TO REFERENCE MATERIALS IN POLITICAL SCIENCE. Colorado Bibliographic Institute. 1965. vol. I. 318 p. \$ 6.50. Бібліографічний довідник, що охоплює політичні теорії, ідеології і інші важливіші дисципліни політичних наук.

Замовлення і гроші проситься надсилати на слідууючу адресу:

„THE UKRAINIAN HISTORIAN“
P. O. BOX 261
BOWLING GREEN, OHIO 43402

